

Kavâ'id-i Fıkhıyyede Bir Literatür İncelemesi: İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

Öz: VIII. yüzyılda kavâid edebiyatını Eşbah ve Nezair çatısı altında bir araya getiren ve geliştiren Şâfi fakihlerin bu çabasını X. yüzyıl Hanefî fakihlerinden İbn Nüceym bir adım ileri götürerek mezhep içerisinde fikhî düşüncenin kavâid merkezli ele alınmasına katkı sağlamıştır. Fıkhın kavâid türüne dair ilk eserleri Hanefîler telif etmelerine rağmen gelişmesine katkıları diğer mezhepler kadar olduğu söylenemez. Ancak İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'inden sonra bu eser üzerine yapılan çalışmalarının kırkını üzerinde olması, kavâid edebiyatının tekrar Hanefîlerin gündemine girdiğini göstermektedir. Eşbâh literatüründe İbn Nüceym'in sahip olduğu bu konuma diğer mezheplerin ulaşamaması, mezhepte bu isimle yazılan tek eser olması bu araştırmanın temelini oluşturmuştur. Bu çalışmada, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'i etrafında oluşan literatürü başta yazma eser nüshaları olmak üzere bibliyografya ve kütüphane fihristlerinden tarama yapılarak incelenmiş, nüshalarına ulaşılanların şerh, haşiye, ta'lika, manzume, risale, tertib ve tercüme başlıkları altında bir araya getirilerek tasnifleri yapılmış, kısa bilgiler verilmiş, gerekli tashihlere yer verilerek yazma/matbu kaynakları gösterilmiştir. Bu yönüyle çalışma Eşbâh etrafında oluşan literatür hakkında kapsamlı bilgileri sunmaktadır. Yazma nüshalarına ulaşamayan Eşbâh literatürü açısından ise bir mukaddime olarak kabul edilebilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Nüceym, el-Eşbâh ve'n-Nezâir, Fıkh, Kavaid, Şerh, Haşiye, Ta'lika

A Literature Review in Qawâ'id al-Fıkhıyyah: *al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir* of Ibn Nujaym And Related Works

Abstract: In the 8th century, Shafî jurists brought together and developed qawa'id literature of fiqh under the umbrella of Ashbâh and Nazâ'ir. Ibn Nujaym, one of the 10th century Hanafî jurists, took this effort of Shafî jurists and contributed to the principle-based approach of fiqh thought within the Hanafî doctrine. Although the first books on the qawa'id literature were written by Hanafis, it cannot be said that their contribution to the development of this literature is as much as other fiqh schools. However, the fact that there are more than forty studies on the work named *al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir* authored by Ibn Nujaym on qawa'id literature shows that this literature is on the agenda of Hanafis again. The fact that other fiqh schools could not reach this position of Ibn Nujaym in the Ashbâh literature and that it is the only work written with this name in the Hanafî school formed the basis of this research. In this study, the literature formed around Ibn Nujaym's *al-Asbbâh* was examined by searching from bibliographies and library indexes, especially manuscripts. Those whose copies (nuskhas) were grouped and classified as commentary (sharh), gloss (hashiyya), supergloss (ta'liqa), poem, treatise, tertib and translation. In addition, brief information about these studies and necessary revisions were given, and manuscripts/printed books were cited as references. In this respect, the study presents the comprehensive information about the literature formed around Ashbâh, and it can be regarded as a preliminary study for that part of the literature whose manuscript copies are not available.

Keywords: Ibn Nujaym, al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir, fiqh, legal maxim, commentary, gloss, supergloss.

Bu çalışma Prof. Dr. Abdullah Kahraman danışmanlığında 22.09.2019 tarihinde tamamladığımız *Pîrîzâde'nin 'Umdetü Zevî'l-Basâir li-Hallî Mübimmâti'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Adli Eserinin Tabkik ve Tablîli* başlıklı doktora tezi esas alınıp geliştirilerek hazırlanmıştır.

Yazma Eser Uzm., Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, necmettinazak@yek.gov.tr

ATIF: Azak, Necmettin. "Kavâ'id-i Fıkhıyyede Bir Literatür İncelemesi: İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i ve Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Tabkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 3/2 (Aralık/December 2020): 547-596.

Geliş Tarihi: 26.10.2020 **Kabul Tarihi:** 30.11.2020 **DOI:** 10.5281/zenodo.4394278 **ORCID:** orcid.org/0000-0001-8383-5756.

Giriş

Mezheplerin teşekkül ettiği döneme kadar fer'î meselelere meseleci bir metotla çözümler üretilirken, mezheplerin gelişimlerini tamamlamaları sonrasında bir taraftan fer'î ahkâm alanında müstakil eserler telif edilirken diğer taraftan da benzer fikhî meseleleri ortak bir paydada bir araya toplama gayreti içerisinde genel ilke ve esaslar oluşturulmaya çalışılmıştır. IV./X. yüzyıldan itibaren doğup gelişen kavâid edebiyatı ile benzer meselelerin hükümlerini bir asıl (kâide) altında bir araya getirme gayreti zamanla bu benzerler arasındaki farklılıkları da ortaya çıkarmaya başlamıştır. VIII./XIV. yüzyıldan itibaren kavâid türü eserlerde fikhın inceliklerini öğretme amacıyla bilmece, hiyel, hikâye tarzı konuların da yer almasıyla birlikte bu türe ait yazımların bir başlık altında bir araya getirilmesi düşüncesi eşbâh ve nezâir ilminin doğmasını sağlamıştır.¹ Şâfiî fakihlerinden İbnü'l-Vekîl (ö. 716/1317) ile başlayan bu türün gelişimi Sübkî (ö. 771/1370), İbnü'l-Mülakkin (ö. 804/1401), Suyûtî (ö. 911/1505) ve Hanefîlerden İbn Nüceym (ö. 970/1563) ile sürdürülmüştür.

Hicri IV. ve V. yüzyıllarda Hanefî mezhebi fakîhleri tarafından kavâid edebiyatı alanında ilk eserlerin verilmeye başlanmasından sonra Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî fakîhleri eliyle bu türe ait yazımlar geliştirilmiş; asıl, kâide, dâbit, furûk vb. gibi disiplinler fikhın içinde yer almaya başlamıştır. Bu edebiyatı bir çatı altında birleştiren *el-Eşbâh ve'n-nezâir* türü telifler, Şâfiî âlimleri tarafından fikh ilmine kazandırılmış ve geliştirilmiş olsa da İbn Nüceym'in telif ettiği *el-Eşbâh ve'n-nezâir* bu alanda etkili olmuştur. Kendisinden önce Hanefî mezhebinde bu çapta bir eserin yazılmaması ve sonrasında ise eserine yazılan şerh, haşiye, tertîb, risâle, manzume, tercüme ve ta'liklerin sayısına eşbâh ve nezâir edebiyatında hiçbir eserin ulaşamaması, onun bu konuda mezhep içerisinde sahip olduğu konumu göstermektedir. Dolayısıyla İbn Nüceym'in eseri mezhepte *el-Eşbâh* ismiyle yazılan tek eser olması, Hanefî fakihlerinin İbn Nüceym'den sonra bu literatüre ait yeni eserler telif etme yerine, mevcut eser üzerine çalışmalar yapmayı tercih etmeleri bizleri eseri mercek altına almaya, üzerine yapılan çalışmaların izini sürmeye sevk etmiştir.

Bu makalemizde yöntem olarak İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ı üzerine yapılan şerh, haşiye, ta'lik, tertîb, risâle, manzume, tercüme, yazma nüshalarına ulaşamayanlar ve akademik yayınlar olarak tasnif ederek inceleyeceğiz. Bibliyografya ve kavâid ala-

1 Mustafa Baktır, "Eşbâh ve Nezâir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11/456-457.

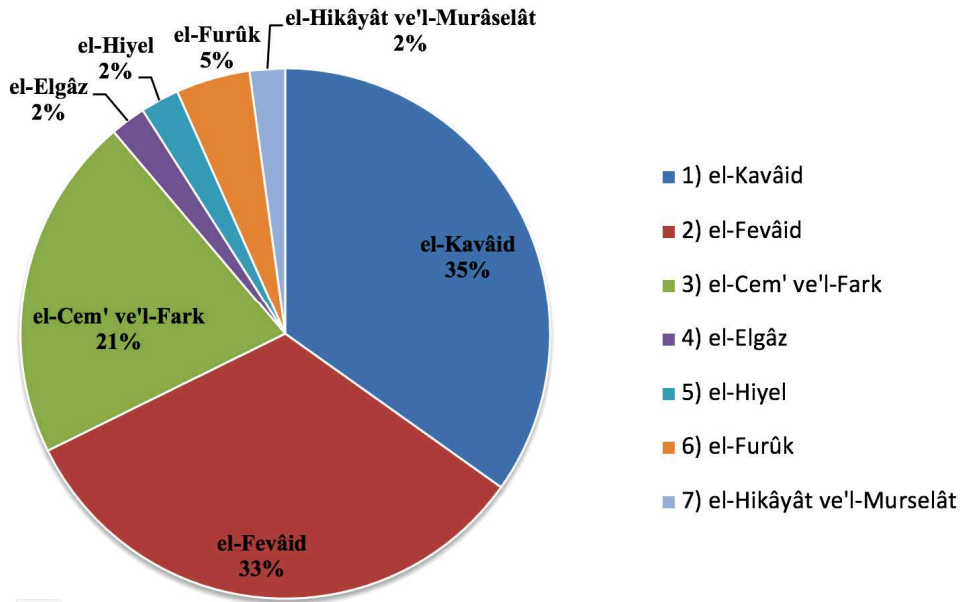
nında yazılan eserlerde yaptığımız araştırmalarda İbn Nüceym'in eseri üzerine yapılan çalışmalarda eser-müellif isimlerinin karıştırılması yahut yanlış isimlendirmeler şeklinde birçok eksiklik ve hatalara şahit olmamız bizleri bu eserlerin yazma nüshalarını incelemeye yönlendirmiştir. Bu sebeple kütüphane katalog taramaları sonucu ulaşabildiğimiz eserlerin yazma nüshaları bilfiil incelenmiş, yeni eserler tespit edilmiş ve özet bilgiler sunulmuştur. Ayrıca bibliyografya kitaplarında yer alan hatalı bilgilere dikkat çekilmiş, gerekli tashihler yapılmış; eserler hakkında akademik ya da tahkik neşirleri yapılmış ise onlara işaret edilmiştir. Yine, içerik olarak *el-Eşbâh*'ın hangi bölümlerini açıkladığı, yani kapsam alanı bilgilerine de değinilmiştir. Son olarak da *el-Eşbâh* üzerine yapılan tüm çalışmalar makalemizin sonunda ek olarak (kronoloji, tür, bölüm, zaman vb.) olarak tablo/grafik halinde gösterilmiştir.

1. İbn Nüceym'in *El-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i

Hanefî fakihleri fikhî meseleleri genelde fikhın klasik sistematığı içerisinde ele alarak metin, şerh, haşiye vb. eserler telif etmelerine rağmen, özellikle Şafî ve Mâlikî fakihleri hicrî VI. yüzyıldan itibaren fikhın temel ilke ve esasları çerçevesinde benzer meseleleri bir araya getirme çabaları bir taraftan fikhın klasik sistematığında yeni bir yazım türü ortaya koymakta, diğer taraftan da kavâid edebiyatında alt disiplinlerin oluşmasına katkı sağlamaktadırlar. Her ne kadar Hanefîler IV. ve VI. yüzyıllar arasında bu türe ait temel ilke ve esasları ilk defa Ebû Tâhir ed-Debbâs, Kerhî, Debûsi vb. fakihler eliyle gerçekleştirmiş iseler de bu yazım türünün gelişimini daha çok fûrû-ı fikh içerisinde kalarak devam ettirmişlerdir. Nitekim Şafî'î ve Mâlikîlerin yoğunlukta yaşadığı Mısır coğrafyasındaki bu tür fikhî gelişmeler, aynı bölgede yaşayan dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden İbn Nüceym'in dikkatini çekmiş, Hanefî mezhebinde bu tür kavâid çalışmalarının yapılmamasından dolayı oluşan boşluğu doldurmak için eserini telif etmiştir. İbn Nüceym *el-Eşbâh*'ın mukaddimesinde eserini kaleme alma gerekçesini açıklarken: "Hanefî fakihlerin muhtasar, mutavvel, şerh, hâşiye, fetvâ vb. gibi pek çok eser te'lîf ettiklerini, ancak İbnü's-Sübki'nin *el-Eşbâh*'ına denk bir eser yazamadıklarını, kendisinin bu boşluğu doldurmak için *el-Eşbâh*'ı yazmaya karar verdiğini"² belirtmektedir. İbn Nüceym, yöntem olarak İbnü's-Sübki ve Suyûtî'nin eserleriyle aynı sistematığı kullanmasına

2 Zeynüddin b. İbrahim İbn Nüceym, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfiz) (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1983), 10.

rağmen, içerik olarak Hanefî müktesebâtından istifade ederek *el-Eşbâh*'ı bir fihrist ve mukaddime ile yedi ana bölümde oluşturmuştur. Her ne kadar Suyûtî'den fazla bahsetmese de eserlerin mukayesesi yapıldığında Subkî'den ziyade Suyûtî'den daha çok etkilendiğini, ancak bunu ifade etmediğini görmekteyiz.³ Makalemizin sunumunu yaparken öncelikli olarak *el-Eşbâh*'ın bölümlerini kısaca açıklayıp⁴ sonra üzerine yapılan çalışmalar hakkında bilgi vereceğiz. Zira, bu çalışmaların bir kısmı *el-Eşbâh*'ın bölümlerinin tamamını kapsadığı gibi ekserisi bazı bölümlerini kapsamaktadır. *el-Eşbâh*'ın bölümlerini ise kısaca şöyle özetleyebiliriz:



Şekil 1: *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'in Bölümlerinin Dağılım Grafiği

Fibrîst⁵: İbn Nüceym, okuyanların rahatça istifade etmelerini sağlamak ve kolaylaştırmak için kendisinden önce benzeri az bulunan detaylı bir fihrist çalışmasını ortaya koymaktadır. Bu duruma günümüz akademik çalışmalar açısından bakıldığında dönemine göre gayet başarılı olduğu görülmektedir.

3 Subkî, Suyûtî ve İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inin bölümlerinin karşılaştırması için bk. Necmettin Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-balli mübimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli* (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 48.

4 *el-Eşbâh*'ın bölümlerinin tablo-grafik dağılımı için bk. Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-balli mübimmâti'l-eshbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*, 167-177.

5 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 1-8.

Mukaddime⁶: Müellif, mukaddime bölümünde fıkıh ilminin üstünlüğünü ve önemini, fıkıh ilmiyle uğraşanların meziyetlerini vurguladıktan sonra eserini kaleme alma gerekçesini belirtmektedir. İbn Nüceym, eserin bölümlerine başlamadan önce mukaddime kısmında her bir bölüm ile ilgili özet bir bilgilendirme yapmaktadır.

Birinci Bölüm: *el-Fennü'l-evvel*: Kâidelerin yer aldığı birinci bölümdür. Bu bölümü iki kategoride ele alan İbn Nüceym, birincisinde altı temel küllî kâideye,⁷ diğerinde ise on dokuz kâideye yer vermiştir.⁸ Ancak bu kâidelerin açıklamalarına bakıldığında yer yer başka kâidelere de yer verdiğini ve böylece toplamda bu sayının kırktan fazla olduğunu görmek mümkündür. İbn Nüceym temel altı kâideyi açıklarken, naslardan dayandığı delilleri zikretmekte; fûrû-i fıkhıdaki uygulama alanının çerçevesini belirtmekte ve birçok örnek vermektedir. Ayrıca kâide altında yer alan alt kâideler varsa onları maddeler halinde zikrederek örnekler vermekte, istisnaları olan kâidelere vurgu yaparak izah etmektedir. Bu bölümde yer alan kâideler, daha çok dâbıt ile küllî kâide arasında kapsam alanı olan, fıkıhın birden fazla konusuna uygulanabilen, istisnaları⁹ bulunan ekseri (eğlebî) kâidelerdir.

İkinci Bölüm: *el-Fennü's-sânî*¹⁰: Bu bölüme *el-fevâid* ismini veren müellif, bölümün konularına başlamadan önce, *el-Fevâidü'z-zeyniyye* adlı bir eser kaleme aldığını, oradaki fâidelerin sayısının beş yüze ulaştığını, konuların dağınık bir şekilde yer aldığını, bunun da istifadeyi zorlaştırdığını ifade etmektedir. Bu sebeple eserinde, öncelikle *el-Hidâye* ve *Kenz*'de olduğu gibi meşhur fıkıh kitaplarındaki yöntemi takip ettiğini, sonrasında ise birinci bölümde yer vermediği bazı dâbıtlara burada yer verdiğini, böylece kitabın faydasının artacağını belirten İbn Nüceym, aslında bu bölümün dâbıtlar ve istisnalardan oluştuğunu dile getirmektedir. Bu kısmın müderris, müftî ve kadılar için faydalı olduğunu belirttikten sonra birçok örnek zikretmektedir. Son olarak kâide ve dâbıt arasındaki farka işaret ederek kısa bir tanımlama yapan İbn Nüceym'e göre kâide, fûrû-i fıkhın değişik konularını bir araya getirirken; dâbıt ise fûrû-i fıkhın sadece aynı konularını bir araya getirmektedir. *Tabâret* ile başlayıp *ferâiz* konusuyla tamamlanan bu bölümde, konular altında

6 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 9-13.

7 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 14-114.

8 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 115-190.

9 İbn Nüceym, on ikinci kâidenin (لا ينسب إلى ساق قول) istisnalarını otuz madde halinde örnek vererek açıklamaktadır. Bazen istisnaların kâide formuna, kâidelerin de istisnaya dönüşebileceği yani kâidenin uygulama alanından daha çok istisnalarının uygulanabilirliği görülmektedir.

10 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 192-358.

ilgili dâbıt/fâide zikredilerek örnekler verilmekte, istisnalara işaret edilerek genelde maddeler halinde sayılmakta ve istifade edilen mezhep kaynakları belirtilmekte, yeri geldikçe bazı konu ve kavramlara detaylı olarak yer verilmektedir.

Üçüncü Bölüm: *el-Fennü's-sâlis*¹¹: Bu bölüme *el-Cem' ve'l-fark* ismini veren müellif bölümün girişinde “sürekli tekrarlanan ve fakîhin bilmemesinin ayıp karşılanacağı ahkâma” dikkat çektikten sonra ahkâm olarak unutkanlık, cehalet, mükreh, çocukluk, kölelik, sarhoşluk, körlük vb. konuları ile fâide ve farklar konusunu bu bölüm içerisinde ele almaktadır. Ahkâm konularında daha çok bölüm başlığında ifade ettiği gibi “el-Cem” konusuna giren, birbirine benzeyen, hükümleri karıştırılabilecek meseleleri ele almakta; “el-fark” ile de daha çok furûk kitaplarında ele alınan abdest ile teyemmüm, mesh ile yıkamak, hayız ile nifaz, cuma ile bayram, zekât ile sadaka-i fıtır, şahitlik ile rivayet, vekil ile vasî gibi konulara yer vermekte, aralarındaki farklar sebebiyle hükümlerinin değişmesini izah etmektedir.

Dördüncü Bölüm: *el-Fennü'r-râbi*¹²: Bu bölüme *el-Elgâz* ismini veren İbn Nüceym, İbn Şihne'nin telif ettiği *ez-Zehâirü'l-eşrefiyye fi'l-Elgâz li's-sâdeti'l-Hanefiyye* adlı eserini gözden geçirdiğini ve ondaki elgâzın en güzellerini özetleyerek seçip aldığını, zayıf rivayetlerden oluşanlarını geride bıraktığını ifade etmektedir. Elgâzın, zor anlamları çözüme alışkanlığını kazandırma, eğlendirerek öğretme becerisini geliştirme, meselelere farklı açıdan bakabilme, analitik düşünceyi geliştirme gibi maksatlarla ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Bu bölümünde, furû-i fikhın tertip sırasına göre tahâretten başlayıp ferâize kadar farklı konularda bilmecelere yer vermiştir. Elgâz, salât konusunda “hangi mükellefe yatsı ve vitir namazı gerekmez?” sorusunun cevabında “güneş battıktan hemen sonra şafağın olduğu yerde yaşayan kimseye” gibi soru cevap formatında, fikhî melekeyi geliştirmeye yönelik alıştırmalar olarak değerlendirilmektedir.

Beşinci Bölüm: *el-Fennü'l-hâmis*¹³: Bu bölüme *el-Hiyel* ismini veren İbn Nüceym, hilenin haramdan kaçış olduğunu, ondan kurtulmanın güzel bir davranış olduğunu belirttikten sonra ayet ve hadislerden örnek vererek hilenin meşruiyetine delil getirmektedir. Daha sonra furû-ı fikhın yirmi beş konusunda, namaz, oruç, zekât vb. örnekler sunarak hiyel konusunu tamamlamaktadır. Örnek olarak oruç

11 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 359-465.

12 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 466-76.

13 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 477-488.

konusunda, bir kimsenin peş peşe iki ay tutması gerekse, receb ve şaban ayında oruç tutsa, fakat şaban ayından bir gün noksan iken ramazan ayı başlasa, o bir günü tamamlamak için hile; ramazanın ilk günü sefere çıkar ve niyet ettiği oruç ramazan orucu değil, kendisine gereken oruç olur.

Atıncı Bölüm: *el-Fennü's-sâdis*¹⁴: Bu bölüme *el-Furûk*¹⁵ ismini veren İbn Nüceym, bölümün girişinde Kerâbisî'nin¹⁶ (ö. 570/1174) *Telkîbu'l-mabbûbî* olarak isimlendirilen *el-Furûk* kitabından bazı meseleleri bir araya getirdiğini belirttikten sonra salât, zekât, savm, hac, nikâh, talâk ve itâk gibi konularda farklar üzerinde durmaktadır.

Yedinci Bölüm: *el-Fennü's-sâbi*¹⁷ Bu bölüme *el-Hikâyât ve'l-mürâselât* ismini veren İbn Nüceym, Kerderî'nin (ö. 827/1424) *Menâkıbü'l-İmâmı Â'zam*'ında ve Kureşî'nin (ö. 775/1373) *el-Cevâbirü'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefıyye*'sinde sık sık mütalaa ettiğini; ancak içlerinden fikhî hükümleri kapsayan örnekleri özetleyerek eserine aldığını belirtmektedir.¹⁸ İki kısımdan oluşan bu bölümün ilk kısmında Ebû Hanîfe ve talebeleri arasında geçen ilginç olayların anlatılması, fikhî soruların sorulması, İmam Ebû Hanîfe'nin verdiği cevaplarla muhatabını şaşkınlık içerisinde bırakması gibi örnekler yer almaktadır. İkinci kısımda ise Ebû Hanîfe'nin Ebû Yûsuf'a

14 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 489-511.

15 İbn Nüceym, eserinin fihrist ve mukaddime sayfalarında kitabın bölümlerini tanıtırken her ikisinde de altıncı bölümün ismini *el-Eşbâh ve'n-nezâir* olarak isimlendirmesine rağmen, kitabın içeriğinde ise *el-Furûk* ismini kullanmayı tercih etmiştir. Bunun gerekçesi olarak kavramlar arasındaki kapsam-fark ilişkisinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Şöyleki, pek çok noktada birbirine benzeyen fûrû fıkha ait konuların aynı hükmü almasına *eşbâh*, bir noktada bile olsa birbirine benzeyen fûrû-i fıkha ait konuların farklı hüküm almasına *nezâir*, zâhirde birbirine benzeyen konuların aslında hüküm açısından farklı olduğunu açıklayan terkihi *eşbâh* ve *nezâir* olarak tanımlayabiliriz. Furûk, şekil ve mana bakımından aynı, hüküm ve illet bakımından farklı olan *nezâir* (benzerler) arasındaki farkın zikredilmesidir. *Eşbâh*, *nezâir*, misil, furûk kavramların analizi için bk. Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*, 8-15.

16 Kerâbisî'nin değil de Mahbûbî'nin *el-Furûk* adlı eseri olması gerektiğini, iki kitabın ayrı ayrı zikredilmesinin müstensih hatası olduğu belirtilmektedir. Bkz. Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Ğamzu 'uyûni'l-basâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 4/327. Bizlerde Hamevî ile aynı kanaati paylaştığımızı belirtmek isteriz ki eserin tam adı; *Kitâbü'l-Furûk el-müsemmâ telkîbu'l-ukûl ve teşbîzü'l-fuhûl fi'l-furûk beyne eblî'l-menkûl fi furû'i'l-fıkhi'l-Hanefî*'dir.

17 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 512-522.

18 İbn Nüceym, *el-Eşbâh*, 512.

vasiyeti yer almaktadır. Fakîhlerin bunları anlatmalarındaki maksatları, bir taraftan fikhî muhakeme güçlerini ve birikimlerini ispatlamaya çalışmak iken, diğer taraftan meselelere daha kapsamlı yaklaşımlarına, genel kâide ve istisnaları birlikte ince düşünüp derinlemesine muhakeme etmelerine yardımcı olmak olduğu söylenebilir.

2. *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* Üzerine Yapılan Çalışmalar

İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ının özet bir tanıtımını yaptıktan sonra, eser üzerine yapılan çalışmaları; şerh, hâşiye, ta'lîk, tertîb, risâle, manzûme, tercüme, nüshaları tespit edilemeyen eserler ve akademik yayınlar şeklinde tasnifleyerek inceleyeceğiz. Şu noktanın altını çizmek gerekir ki, kavâid edebiyatı açısından bakıldığında *el-Eşbâh*'ın tüm bölümlerinden ziyade ilk üç bölümü akla gelmektedir. Bu sebeple eser üzerine yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak bu üç bölümün konularına ağırlık verildiği görülmektedir. Nitekim içerik olarak bu üç bölümün *el-Eşbâh*'ın yaklaşık %87'lik kısmını oluşturması bunu teyit etmektedir.

2.1. Şerh ve Haşiyeler

2.1.1. *Şerhu'l -Eşbâh ve'n-Nezâir*

Zeyrekzâde, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî (ö. 1003/1595)

Eserin yazma nüshasının mukaddimesinde yer alan bilgiye göre isminin Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî olduğu, Zeyrekzâde diye bilindiği, kendisinden bu esere bir şerh yazılması istenmesi üzerine şerhini kaleme aldığı ifade edilmektedir.¹⁹ Eserde *el-Eşbâh*'ın önemine vurgu yapıldıktan sonra "Hâkim ve kadıların -yollarını şaşırtacak derecede- hükümlerin değişmesini etkileyen usûlî konularda birbirine benzeyen meselelerden ancak *el-Eşbâh ve'n-nezâir* ile sıyrılıp kurtulabileceğine" işaret edilmektedir.²⁰ Ferağ kaydındaki bilgiye göre eserin ders esnasında yapılan takrirlerin yazıya geçirilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca eserin h. 1000 senesi Cemâziyelâhir'in ortalarına doğru tamamlandığı, 2b varağından Sultânî nüsha olduğu,²¹ Sultan II. Selim oğlu Sultan III. Murad'a (saltanat yılları 1574-1595) ithâfen yazıldığı anlaşılmaktadır. Eser, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünün tamamı ile

19 Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî Zeyrekzâde, *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, 337), 1b.

20 Zeyrekzâde, *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Hekimoğlu Ali Paşa, 337), 1b.

21 Şerefuddîn b. Abdülkâdir İbn Habîb el-Gazzî, *Tenvîru'l-basâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 853-3), 2b.

ikinci bölümünün yarısına kadar, *kitâbü'ş-şebâdât* konusuna kadar kısmın şerhidir. Zeyrekzâde şerhine 'kavluhû' ile *el-Eşbâh*'tan bir iki kelime yazarak başlamakta, devamında ise kısa ve öz olarak şerhini yapmaktadır.

Bazı kaynaklarda Seyrekzâde şeklinde zikredilen Muhammed Asım b. Abdurrahman b. Ahmed b. Emrullah'ın vefat tarihi 1038/1628 olup *el-Eşbâh* üzerine herhangi bir eseri bulunmazken, *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de Emrullah er-Rûmî diye maruf Muhammed Emrullah b. Seyrek Muhyiddîn el-Hüseynî el-İstanbulî el-Hanefî (ö. 1008/1600)'nin *el-Eşbâh* üzerine bir ta'lik yazdığı ifade edilmektedir.²² *Keşfü'z-zünûn* da ise Zeyrekzâde diye meşhur Muhammed b. Muhammed'in *el-Eşbâh* üzerine bir ta'lik²³ yazdığı belirtilmektedir.²⁴ Bunlar,²⁵ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

2.1.2. *Zehîratü'n-Nâzır fi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Ali et-Tûrî, Ali b. Abdullah el-Hanefî (ö. 1004/1595)

Eserin yazma nüshasının mukaddimesinde yer alan bilgiye göre müellif, isminin Ali et-Tûrî olduğunu, eserine *Zehîratü'n-nâzır fi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* ismini verdiğini belirtmektedir.²⁶ Müellif, *el-Eşbâh*'ın tertibine kısmen tabi olarak, kendi üslubuna göre yeni bir sınıflandırma ve bölümleri başlıklandırma yaparak eserini şerh etmektedir. Eserine *el-Eşbâh*'ın ikinci bölümü olan *el-fevâid* kısmıyla başlamakta, sonra *el-fennü's-sâlis* bölümünde el-cem', el-ahkâm, arş, kürsî, semâ, melek vb. konularıyla birlikte *el-Eşbâh*'ta yer alan üçüncü bölümün konularıyla devam ettirmektedir. *el-Fennü'r-râbi'* bölümünü de *el-kavâ'idü'l-küllîye* olarak isimlendirmekte, burada elli dokuz kâidenin açıklamasına yer vermektedir.

22 İsmail Paşa Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (Beyrut: Darü't-Türâsî'l-Arabiyye, ts.), 264.

23 Kâtib Çelebî eserinde Zeyrekzâde'den bahsederken ta'lik'inin ilk sayfasında yer alan başlangıç cümlelerini yazmaktadır. Eserin yazma nüshalarındaki cümleler ile Kâtib Çelebî'nin cümlelerinin aynı olduğunu tespit ettik. Bağdatlı'nın ta'lik olarak verdiği nüshalara ise ulaşamadık. Kuvvetle muhtemeldir ki Bağdatlı, müellifin ismini ya da eserin adını karıştırmaktadır.

24 Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn (tsh. M.[ebmet] Şerefettin Yaltkaya, Kilisli Rifat Bilge)* (Ankara: Maârif Vekalet, 1941), 1/99.

25 Süleymaniye Ktp., Nafiz Paşa, nr. 255; Mehmed Nuri Efendi, nr. 182-1; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 337; Laleli, nr. 854-2; M. Hilmi F. Fehmi, nr. 151-2.

26 Ali b. Abdullah el-Hanefî Tûrî, *Zehîratü'n-nâzır fi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 466), 1b.

Muhibbî, et-Tûrî'nin İbn Nüceym'in talebesi olduğunu, yaşadığı asırda şöhretinin her yere yayıldığını, pek çok kitap ve risaleler kaleme aldığını belirtmesine rağmen eserleri hakkında bilgi vermemektedir.²⁷ Bağdatlı ve Kehhâle ise sadece müellifin ismini, vefat tarihini ve *el-Eşbâh* üzerine yazmış olduğu *Zebî-ratü'n-nâzır f'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* adlı eserinin ismini zikretmektedir.²⁸ Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshasını Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 466'da kayıtlıdır.

2.1.3. Hâşiyetü 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir

İbn Gânim el-Makdisî, Nureddîn Ali b. Muhammed (ö. 1004/1596)

Bibliyografya²⁹ ve eserin yazma nüshalarının zahriye kısmında eserin ismi ile ilgili ta'lik, hâşiyeye ve şerh olarak farklı kullanımlar mevcuttur. Eserin yazma nüshalarının mukaddimesinde bu eserin “Şeyhülislâm eş-Şeyh Ali el-Makdisî'nin kendi hattıyla fıkıh alanında *el-Eşbâh ve'n-nezâir* üzerine yazmış olduğu haşiyesi” olduğu görülmektedir.³⁰ Ali el-Makdisî'nin eserindeki yöntemi *el-Eşbâh*'ın yedi bölümünü kapsayacak şekilde birbirine karışmış meseleleri “kavlühû” sözüyle ele alması, “ekûlu” ile başlayarak gerekli açıklamaları, tashihleri yapması ve görüşlerinin kaynağını zikrederek bir başka meseleye geçmesi şeklindedir. Ali el-Makdisî'nin yazmış olduğu bu kısa haşiyeye h. 1290'da İstanbul Matbaa-i Âmire'de Hamevî'nin *el-Eşbâh* üzerine yazdığı iki cilt halinde basılan *Gamzu Uyûni'l-basâir* adlı şerhinin birinci cildinin sonunda yer almaktadır.³¹ Bunlar,³² eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

27 Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dımaşkî Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-bâdî aşer*, ts., 3/200; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/750; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin: Terâcîmu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1993), 3/467.

28 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/200; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/750; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/467.

29 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/180-185; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifin*, 1/750.

30 Nureddîn Ali b. Muhammed İbn Gânim el-Makdisî, *Hâşiyetü 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 628), 1b.

31 Cengiz Kallek, “İbn Gânim, Nureddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/503-504.

32 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 628-1; Hamidiye, nr. 500-1; Şehid Ali Paşa, nr. 744-2; Yeni Cami, nr. 1182-16; Laleli, nr. 853-1; Konya Bölge Yazma Eserler, nr. 9435-1.

2.1.4. *Tenvîru'l-Basâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

İbn Habîb el-Gazzî, Şerefuddîn b. Abdülkâdir (ö. 1005/1597)

Laleli nüshasının³³ ferağ kaydında verilen bilgiler biyografi kaynaklarındaki hataları, çelişkili bilgileri tashih etmektedir. Ferağ kaydına göre müellifin, eseri kendi hattıyla 18 Cemâziyelâhir Cuma 1003 tarihinde telif ettiği anlaşılmaktadır.

Eser, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünden altıncı bölümün sonuna kadar olan kısmını kapsamakla birlikte haşiyenin yazıldığı yerler ağırlıklı olarak birinci ve ikinci bölümleridir. Eserin telif tarihi ferağ kaydında h. 1005 senesi Şevval ayı olarak belirtilmektedir.³⁴ Bağdatlı, İbn Habîb el-Gazzî başlığı altında müellif ve eseri hakkında bilgiler vermekte, müellifin ismini açık bir şekilde ifade ettikten sonra vefatını hatalı bir tarih (ö. 1030/1620) olarak rakam ve yazı, eserin telif tarihini de 1005 senesi olarak ferağ kaydında zikretmektedir.³⁵ Yine İbn Habîb başlığı altında İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ı üzerine *Tenvîru'l-basâir hâşiye ala'l-Eşbâh ve'n-nezâir* adıyla İbn Habîb el-Halebî diye meşhur Abdulkadir b. Abdullah Şerefüddîn el-Hanefî (ö. 1132/1720) tarafından şerh yazıldığını ve Dâru'l-Kütübü'l-Hamâdiyye'de eserin mevcut olduğunu belirtmektedir.³⁶ Kehhâle, müellifin h. 1034'te hayatta olduğunu, ismini ve eserinin adını tam olarak zikrettikten sonra 5 Şevval 1034 tarihinde eserin telif edildiğini belirtmektedir. Bağdatlı ve Kehhâle'nin çelişkili tanımlamalar yaptığını, müellif-kitap isimlerini karıştırdığını söyleyebiliriz. Eserin bazı yazma nüshalarında nüshanın sonlarında ilave birkaç varaktan oluşan aynı müellife ya da başka bir müellife ait eserler istinsah edilmekte yahut hatalı tarih bilgileri girilmektedir. Bu sebeplerle ferağ kayıtları karıştırılmış olabilir. Örnek olarak Süleymaniye Ktp. Laleli koleksiyonunda 853-3 numarada kayıtlı nüsha içerisinde üç yazma bulunmaktadır. İlk 22 varakta Ali el-Makdisî'nin haşiyesi, sonrasında 22 ile 209 varak arası İbn Habîb el-Gazzî'nin haşiyesi, son 3-5 varakta da yine Gazzî'nin Kadıhan'a yazmış olduğu bir risalesi bulunmaktadır. Bunlar,³⁷ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

33 İbn Habîb el-Gazzî, *Tenvîru'l-basâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Laleli, 853-3), 22a.

34 Muhıbbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/223-224; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; İsmail Paşa Bağdâdî, *Îzâbü'l-meknûn fi zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947), 1/333; Hayreddin Zirikî, *el-A'lâm: Kâmusu terâcîmi li-eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabî'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn* (Beirut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 3/161.

35 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/416.

36 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/603.

37 Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 853-3; İsmihan Sultan, nr. 125; Kılıç Ali Paşa, nr. 342; Esad Efendi, nr. 581; Fatih, nr. 1592; Hamidiye, nr. 458; Şehid Ali Paşa, nr. 794; Carullah, nr. 609;

2.1.5. *Hâşîye/Ta' lîka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

Ali b. Cârullah b. Zahîre el-Hanefî el-Mekkî (ö. 1010/1601)

Eserin yazma nüshanın zahriye kısmında yazılan ifadeye göre³⁸; هذا ما علقه المولى الفاضل المرحوم الشيخ علي بن جار الله بن ظهيرة الحنفي المكي على بعض المواضع من كتاب الفاضل المرحوم الشيخ علي بن جار الله بن ظهيرة الحنفي المكي ... nüshanın Ali b. Cârullah'a ait olduğu anlaşılmaktadır. Eser, *el-Eşbâh*'ın ilk üç bölümünün, yani el-fennü'l-evvel, el-fennü's-sânî ve el-fennü's-sâlis'in ta'lîkidir. Eser, *el-Eşbâh*'taki bazı konuların kısa açıklaması şeklindedir. Müellif burada konuları 'kavluhu' ile *el-Eşbâh* metninden bir iki kelime yazdıktan sonra 'ي' diyerek açıklama yapmaktadır. Eserin mukaddime kısmı yoktur. Muhibbî ve Bağdatlı, İbn Zahîra başlığı altında müellifin isim ve künyesiyle vefat tarihini verdikten sonra birkaç eserinin adını zikretmekte, *el-Eşbâh* üzerine yaptığı haşiyeden ise bahsetmemektedir.³⁹ Yine, *DİA*'da 'İbn Zahîre' maddesinde Ali b. Carullah ve eserleri hakkında bilgi verilmesine rağmen, mevcut ta' lîka hakkında bir bilgi mevcut değildir.⁴⁰ Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 744-1'de kayıtlıdır.

2.1.6. *Tenvîrü'l-Ezbân ve'd-Damâir fî Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

Celeb Muslihuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî (ö. 1025/1616)

Eserin yazma nüshasının mukaddimesinde müellifin Mustafa b. Hayreddîn,⁴¹ eserin *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*,⁴² ithaf edildiği padişahın Sultan Ahmed Han b. Sultan Mehmed Han⁴³ olduğu görülmektedir. Müellif eseri-

Feyzullah Efendi, nr. 704; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 317; Laleli, nr. 854-1; Manisa İl Halk Ktp., nr. 710; Bursa İnebey Ktp., Haraccı, nr. 506; Atif Efendi Ktp., nr. 773; Kayseri Ktp., Raşid Efendi, nr. 406; Kütahya Vahid Paşa Ktp., nr. 123; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, nr. 1096; Amasya Beyazıt Ktp., nr. 456; nr. 42064.

38 Ali b. Cârullah b. Zahîre İbn Zahîre, *Ta' lîkâ 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 744-1), 1a.

39 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/150-151; Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/751.

40 Rıza Kurtuluş, "İbn Zahîre", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 20/455-457.

41 Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî Celeb Muslihuddîn, *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1567), 1b.

42 Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî Celeb Muslihuddîn, *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 381), 1a.

43 Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî Celeb Muslihuddîn, *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fî şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 533), 3a.

ni vefatından üç sene önce, h. 1022'de tamamlamıştır. Eser, *el-Eşbâh*'ın tamamının şerhi değil, bilakis ikinci kısmın, yani *el-fennü's-sânî*'nin *kitâbü't-tahâre* ile başlayıp *kitâbü'l-vasâyâ* ile biten *el-fevâid* kısmının şerhidir. Bu bölümde fevâid ve fikhî dâbıtlar, Hanefî mezhebi imamları arasındaki ihtilaflar, bazen de diğer mezhep görüşleri muhtasar bir şekilde ele alınmaktadır.

Kâtib Çelebî, *el-Eşbâh ve'n-nezâir* başlığı altında şerh ve haşiye yazarlar hakkında bilgi verirken 'Celeb Muslihuddîn' adıyla maruf Mevlana Mustafa b. Hayreddîn'in *el-fennü's-sânî*'yi memzuc olarak şerh ettiğini, *Tenvîrü'l-ezhân ve'd-damâir* olarak eserini isimlendirdiğini, Mevlâ'ya [hocasına] bir takriz yazdığını ve eserini Sultan Ahmed'e takdim ettiğini zikrettikten sonra İbn Nüceym'in *Kenz*'i tertip ettiği gibi onun da *el-Fennü's-Sânî*'yi bâblarına göre tertip ettiğini ve bu tertibe de "el-Akdü'n-nazîm" adını verdiğini belirtmektedir.⁴⁴ Ancak "el-Akdü'n-nazîm" eseri üzerinde yaptığımız araştırma sonucunda Kâtib Çelebî'nin ifade ettiği gibi *el-Fennü's-sânî*'nin değil, *el-Fennü'l-evvel*'in tertibi olduğunu tespit ettik. Bursalı, Celeb Muslihuddîn'in fıkıh alanında *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'e *Tenvîru'l-ezhân ve'd-dâmâir* ismiyle şerh yazdığını, Sultan I. Ahmed'e [saltanat süresi 1603-1617] takdim ettiği nüshanın Hamidiye Kütüphanesinde bulunduğunu belirttikten sonra müellif nüshasının Esad Efendi Kütüphanesinde olduğunu kaydetmektedir.⁴⁵

Eser üzerine iki kişi tarafından doktora tezi yapılmıştır. Melik Suud Üniversitesi'nde eserin başından *kitâbü'l-kefâle* konusu sonuna kadar olan kısmı üzerine 2011'de Muhammed Ali Muhammed el-Sulihem tarafından, *kitâbü'l-kadâ'* kısmından kitabın sonuna *kitâbü'l-vasâyâ* ya kadar kısmı üzerine 2009'da Muhammed b. Abdeh b. Hasir Avvâf Hamdi tarafından doktora tezi olarak tahkik yapılmıştır. Bunlar,⁴⁶ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

44 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/439.

45 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333), 2/23. Eserlerin Hamidiye ve Esad Efendi nüshaları için bkz. (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Hamidiye, 457); (İstanbul: Süleymaniye Ktp. Esad Efendi, 723).

46 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 723; Nafiz Paşa, nr. 271-2; Pertev Paşa, nr. 185M; Hamidiye, nr. 457; Reisülküttab, nr. 336; nr. 376; Murad Molla, nr. 839; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 372; Damat İbrahim Paşa, nr. 533; Kılıç Ali Paşa, nr. 381; İzmir, nr. 206; Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 336-2; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1567; Amasya Beyazıt Ktp., nr. 1312; Bursa İnebey Ktp., Haracci, nr. 505.

2.1.7. *Zevâhiru'l-Cevâhiri'n-Nedâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

et-Timurtaşî, Salih b. Muhammed el-Gazzî (ö. 1055/1645)

Eserin yazma nüshasının mukaddime kısmında müellif ismini Salih⁴⁷ b. Muhammed b. Abdullah b. Ahmed et-Timurtaşî el-Hanefî;⁴⁸ eserin adını *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*;⁴⁹ ferağ kaydında ise⁵⁰ eserin telif tarihini cuma günü ikindiden sonra Şaban 1014⁵¹ olarak kaydetmektedir. Eserin bir haşiye olduğu ise zahriye⁵² kısmında yer alan *Kitâbü Zevâhiri'l-cevâhiri'n-nedâir hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* şeklindeki isimlendirmeden anlaşılmaktadır. Timurtaşî, eserini telif etme gerekçesini şöyle izah etmektedir: Pek çok kez *el-Eşbâh*'ı gözden geçirme fırsatı bulduğunu, Hanefîlerden hiçbir âlimin böyle bir eseri telif edemediğini, İbn Nüceym'in babasının hem hocası hem de şeyhi olduğunu, fıkıh alanındaki çoğu birikimini ondan kazandığını, bazı faydalı tasniflerin yapıldığını ve bazı Hanefî âlimlerin *el-Eşbâh* üzerine haşiyeler yazdıklarını, kendisinin bu haşiyeleri gece gündüz mütalaa ettiğini, dikkatini çeken yerleri toplamaya başladığını belirttikten sonra her ne kadar böyle bir eseri telif ya da tasnif edemezse de bir haşiye yazabileceğini, gerekçe olarak da musannifin eserinde gözlerini kapadığı bazı yerleri vuzuha kavuşturmayı, onları beyan etmeyi, mutlak olarak ifade edilen bazı yerleri takyîd etmeyi, bazı yerlere dikkat çekmeyi, kendisine kadar yazılan haşiyelerde yer alan bazı noktalara itiraz etmeyi düşündüğünü ve bu sebeple eserini yazmaya başladığını, eserini *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* olarak isimlendirdiğini ifade etmektedir.⁵³ Eser, *el-Eşbâh*'ın tüm bölümlerini kapsamaktadır. Bunlar,⁵⁴ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

47 Salih Timurtaşî, Hanefî âlimi İbn Âbidin (ö. 1258/1842) tarafından, Haskefî (ö. 1088/1677)'nin *ed- Dürri'l-muhtâr* adlı şerhine *Reddü'l-Muhtâr alâ'd-Dürri'l-muhtâr* adıyla kaleme aldığı haşiyesinin metni olan *Tenvîrü'l-basâir ve câmi'u'l-bihâr*'ın müellifi Muhammed Timurtaşî (ö. 1006/1598)'nin oğludur.

48 Salih b. Muhammed el-Gazzî Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 945), 1b.

49 Salih b. Muhammed el-Gazzî Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 800), 2a.

50 Salih b. Muhammed el-Gazzî Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 713), 322a.

51 Muharrem Kılıç, "Timurtaşî, Sâlih b. Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 41/189.

52 Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir* (Laleli, 945), 1a; Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir* (Murad Molla, 800), 1a; Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir* (Laleli, 945), 1a.

53 Timurtaşî, *Zevâhiru'l-cevâhiri'n-nedâir* (Esad Efendi, 713), 2a.

54 Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 713; nr. 714; nr. 628-2; Hamidiye, nr. 500-2; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 320; Murad Molla, nr. 800; Laleli, nr. 945; Beyazıt Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1147; nr. 1148; nr. 1149.

2.1.8. *Hallü'l-İştibâh an 'Akdi'l-Eşbâh*

Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi (ö. 1068/1658)

Müellif eserin mukaddimesinde isminin Abdülaziz olduğunu, Karaçelebizâde diye bilindiğini, eserine *Hallü'l-iştibâh an akdi'l-Eşbâh* ismini verdiğini belirtmektedir.⁵⁵

Karaçelebizâde⁵⁶ mukaddimedede verdiği bilgiye göre, eserini yazma gerekçesi olarak *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'in muhtasar olduğunu; önemli nadir meseleleri, küllî kâide ve fâideleri kapsadığı için diğer benzerleri gibi dönemin âlimleri arasında önemli bir yere sahip olduğunu; ancak usûl ve fûrû konularında düzen ve tertibinin, bâb ve fasılların olmadığını, bir konuyu bulabilmek için çok çaba sarfedilmesi gerektiğini, bunun da istenilen istifadeyi elde etmede ciddi sıkıntılar oluşturduğunu; bu sebeplerle arzu edilen bilgiye rahatça ulaşılması için geçerli ve bilinen yöntemleri kullanarak eseri yeniden düzenlediğini belirtmektedir. Eser, *el-Eşbâh*'ın ikinci ve üçüncü bölümlerinin şerhi ve tertibi şeklindedir. Müellif, mukaddimedede beyan ettiği hususlar çerçevesinde *el-Eşbâh*'ı şerh etmektedir. Eserin derkenarında bazen *el-Eşbâh* metnini vererek çerçeve içerisinde açıklama yapmakta; bazen de çerçeve içerisinde metnini vererek derkenarda şerhini yapmaktadır. Eserin şerhine fıkıhın tertibine bağlı kalarak temizlik, abdest, namaz vb. konularla başlayıp miras konusu ile birinci bölümünü (*el-Eşbâh*'a göre ikinci bölüm); kadın, çocuk, buluş vb. ahkâmı konularını da *el-Eşbâh*'taki tertibe ve içeriğe fazla müdahale etmeden düzenleyerek şerh etmektedir. Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 650'de kayıtlıdır.

2.1.9. *Nüzhetü'n-Nevâzır ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Hayreddîn er-Remlî, Ahmed b. Ali el-Uleymî (ö. 1081/1671)

Eserin⁵⁷ yazma nüshasının zahriye kısmında “*Nüzhetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*” in müellifi Filistin Remlî Müftüsü Hayreddîn” ibaresi mevcuttur. Eserin mukaddimesinde 113^b, Hayreddîn er-Remlî'nin oğlu Necmeddîn eserin ortaya çıkarılmasını şöyle ifade etmektedir: “Babamın kitaplarını karıştırırken İbn Nüceym'in

55 Abdülazîz Efendi Karaçelebizâde, *Hallü'l-iştibâh an akdi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 650), 1a.

56 Nevzat Kaya, “Karaçelebizâde Abdülazîz Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 24/381-383. Eser isminde yer alan “... *akdi'l-Eşbâh*” kısmını sehven “... *ukûdi'l-Eşbâh*” olarak yazmıştır.

57 Ali Pekcan, “Remlî, Hayreddin b. Ahmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/563-564.

el-Eşbâh'ına kendi eliyle yazmış olduğu haşiyeyi bulduğumda, onun müşkil meseleleri izah ettiğini, sorunları çözdüğünü, birbirine benzeyenleri ayrıştırdığını (el-fark), ayrışan meseleleri bir araya getirdiğini (el-cem'), hafî olanı celî kıyas ile ortaya çıkardığını görünce bu notları bir araya getirmeyi düşündüğünü ve ona da *Nüzbetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* ismini verdiğini kaydetmektedir.⁵⁸ Remlî, haşiyesinde ilk üç bölüme, yani kavâid, dâbit, fark ve cem' bölümlerine geniş yer vermekle birlikte, eserin son varaklarına doğru diğer bölümlere de birer sayfa yer vererek eserin tamamını şerh etmektedir.

Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, nr. 513-2'de kayıtlıdır.

2.1.10. 'Umdetü Zevî'l-Basâir li-Halli Mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed (ö. 1099/1687)

Eserin mukaddimesinde müellif adını ve eserin ismini zikretmektedir.⁵⁹ Eser⁶⁰, h.1082 senesinde telif edilmiş olup *el-Eşbâh*'ın bir, iki ve üçüncü bölümlerinin haşiyesidir. Pîrîzâde eserine besmele, hamdele ve salve ile başladıktan sonra *el-Eşbâh*'ın daha önce benzeri olmayan kitaplardan olduğunu, fîrû-i fıkha ait çok güzel konuları bir araya getirdiğini, bu konularda derin bilgi sahibi olanlar için bir kılavuz teşkil ettiğini belirttikten sonra birtakım hususlara dikkat çekerek eserini kaleme alma gerekçelerini sıralamaktadır. Dikkat çektiği hususların başında; *el-Eşbâh*'ta bazı bilgilerin mutlak, mücmel ve âmm olarak zikredilmesi; mezhep imamlarından nakledilen bazı zayıf rivayetlerle aykırı görüşlerin bulunması gelmektedir. Pîrîzâde, bir açıdan, eserindeki yöntemini, usûlünü, planını eserini yazma gerekçelerinde belirtmektedir. Buna göre Pîrîzâde; İbn Nüceym'in mutlak olarak ele aldığı konuları takyîd ettiğini, mücmel olarak zikrettiklerini tafsîl ettiğini, mezhep imamlarından nakledilen sarîh rivayetleri sunduğunu, İbn Nüceym'in bazı yerlerde "bugüne dek mezhep mükteşebatında böyle bir şey görmedim" şeklindeki yaklaşımına tespit ettiği rivayetleri ek olarak ilave ettiğini, sahîh olmayan bazı istisnalara yeri geldik-

58 Hayredin b. Ahmed b. Ali el-Uleymî Remlî, *Nüzbetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 513-2), 113b.

59 İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Bîrî Pîrîzâde, *'Umdetü zevî'l-basâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, 69), 1b.

60 Tahsin Özcan, "Pîrîzâde İbrâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2007), 34/286-288.

çe dikkat çektiğini, naklettiği rivayetler içerisinde tercih edilen muteber görüşleri açıkladığını, bazı mühim faideler ilave ettiğini, bunlardan bir kısmını da “el-Ferâidü'l-müfredât” olarak başlıklandırıldığını ifade etmektedir.⁶¹

Eser, Saffet Köse ile İlyas Kaplan'ın ortak çalışması olarak neşredilmiştir.⁶² Yine, eser üzerine 2019'da Necmettin Azak tarafından doktora tezi yapılmıştır. Eserin ülkemizde ve İslâm dünyasında elliden fazla nüshası bulunmaktadır.⁶³

2.1.11. *Ğamzu 'Uyûni'l-Basâ'ir 'alâ Mehâsini'l-Eşbâh ve'n-Nezâir* *el-Hamevî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed (ö. 1098/1687)*⁶⁴

Nüshanın ferağ kaydında müellif, eserini 11 Ramazan 1097'de -vefatından bir sene önce- telif ettiğini, adını es-Seyyid Ahmed b. Muhammed el-Hanefî el-Hamevî olarak belirtirken eserin ismi ile ilgili herhangi bir kayıt, isimlendirme yapmamaktadır.⁶⁵ Çoğu nüshanın zahriye kısmında “el-Eşbâh'ın haşiyesi” kayıtlarına yer verildiği görülmektedir. Eser, *el-Eşbâh*'ın bütün bölümlerinin, yani *el-fennü'l-evvel*'den *el-fennü's-sâbi*'in sonuna kadar olan kısımların şerhidir. Tam bir şerh özelliği taşımaktadır. Bu sebeple *el-Eşbâh*'ın en önemli şerhleri arasında yer almaktadır. Eser, İstanbul Matbaatü'l-Âmire'de h. 1290'da; Leknev'de 1284, 1294 ve 1317'de basılmıştır. Ayrıca Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye'de 1985'de yeni baskısıyla dört cilt halinde basılmıştır. Eserin müellif nüshasının Süleymani Ktp. Şehid Ali Paşa, nr. 742'de olduğu belirtilmektedir.⁶⁶ Ancak söz konusu nüshanın müellif nüshası oldu-

61 Daha detaylı bilgi için bk. Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-balli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*, 176.

62 Saffet Köse - İlyas Kaplan, *Umdetü zevî'l-basâir li-balli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: İrşad Kitapevi, 2016).

63 Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, nr. 69; Laleli, nr. 1106; nr. 1107; Nuruosmaniye, nr. 1445; Hacı Beşir Ağa, nr. 220; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 406; Şehid Ali Paşa, nr. 743; Ragıp Paşa, nr. 508; İstanbul İl Müftülüğü Ktp. r. 189; Topkapı Sarayı, Emanet Hazinesi, nr. 730; Mektebetü'l-Harami'l-Mekkî, nr. 1979. Nüshalar hakkında daha detaylı bilgi için bk. Azak, *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-balli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*, 138-148.

64 Zirikli, *el-A'lâm*, 1/239; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 1/164-165; Bağdâdî, *Îzâhü'l-meknûn*, 2/147.

65 Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed Hamevî, *Ğamzu 'uyûni'l-basâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 742), 438b.

66 Mustafa Sinanoğlu, “Hamevî, Ahmed b. Muhammed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1997), 15/456-457.

ğuna dair herhangi bir karineyi göremedik. Muhtemel, ferağ kaydında müstensihinin adının yer almaması, nüshayı müellifin cümleleriyle bitirmesi (bazı nüshalarda bu tür uygulamalar görülmektedir) sebebiyle nüshanın müellif nüshası olduğu zannı kendisinde oluşmuş olabilir. Nitekim aynı nüsha ile benzerlik gösteren pekçok nüsha bulunmaktadır. Eserin yazma nüshaları çok fazla olması hasebiyle burada sadece bazı koleksiyonlardaki bilgilerine yer verilecektir.⁶⁷

2.1.12. *Keşfü'l-Hatâir 'ani'l- Eşbâh ve'n-Nezâir*

en-Nablusî, Abdulğânî b. İsmail ed-Dımaşkî (ö. 1143/1730)

Nablusî, eserini kaleme alma gerekçesini sıralarken *el-Eşbâh*'ın mükemmel bir kitap olduğunu, ince manaları keşfedecek ve gizli kalmış yönlerini açığa çıkaracak çok az sayıda mezhep öğretisine vâkîf olan kimselerin haşiyeleri dışında bir şerhin olmadığını gözlemlediğini; kendisinden bir şerh yazılması talebi karşısında h. 1136 senesinde şerhini yazmaya başladığını ve ona *Keşfü'l-hatâir ani'l- Eşbâh ve'n-nezâir* ismini verdiğini belirtmektedir.⁶⁸ Nablusî, *el-Eşbâh*'ın ilk bölümü olan *el-Kavâidü'l-küllîye* bölümünde yer alan altı temel kâidenin ilk üçünün şerhini ancak tamamlayabilmiş, dördüncü kâideyi ise المشقة تجلب التيسير ömrü kâfi gelmediği için tamamlayamamıştır. Nablusî'nin, *el-Eşbâh* metnini kelime kelime açıklaması, detaylara girmesi, sözlük anlamlarına yer vermesi, alıntı yaptığı kaynakların isimlerini zikretmesi, yeri geldiğinde âyet ve hadislerden delil göstermesi vb. eserinin tam bir şerh özelliği taşıdığını göstermektedir. Kavâid ve Eşbâh türüne ait literatür bilgileri veren biyografi kaynakları ile fıkıhın bu disiplinine ait makale, tez ve kitap telif edenlerin bazıları Nablusî'nin *el-Eşbâh* üzerine *Keşfü'l-hatâir*'den başka *Şerhu'l-Eşbâh* isminde başka bir şerhinden de bahsetmektedirler. Yapmış olduğumuz araştırmalar sonucu Nablusî'ye atfedilen bu eserin yazma nüshasını incelediğimizde *Şerhu'l-Eşbâh* olarak zikredilen eserin *Keşfü'l-hatâir* olduğunu, yani aynı eser ol-

67 Nuruosmaniye Ktp., nr. 1444; Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, nr. 253-1; nr. 252; Çelebi Abdullah, nr. 106; Kılıç Ali Paşa, nr. 475; Yeni Cami, nr. 396; Yozgat, nr. 271; Esad Efendi, nr. 667; Fatih, nr. 1669; Hamidiye, nr. 463; nr. 527; Hamidiye, nr. 526; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 440; Reisülküttab, nr. 316; Şehid Ali Paşa, nr. 741; Şehid Ali Paşa, nr. 742; nr. 793; Amcazâde Hüseyin, nr. 216; Carullah, nr. 652; Mihrasah Sultan, nr. 114; Laleli, nr. 948; nr. 950.

68 Abdulğânî b. İsmail ed-Dımaşkî Nablusî, *Keşfü'l-hatâir 'ani'l- Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 724), 3a.

duğunu tespit ettik.⁶⁹ Böyle bir isimlendirmenin gerekçesi ile ilgili olarak eserin yazma nüshalarında zahriye sayfalarında yer alan isimlendirmede “el-Eşbâh üzerine yapılan şerh” anlamında bir kısaltma olabileceğini söyleyebiliriz. Nitekim Veliyyüddîn Efendi nr. 1150'de durum bahsettiğimiz şekildedir. Eğer araştırmacı eserin mukaddimesini okumadan sadece zahriye kısmı ile iktifa edecek olursa böyle bir yanlışla düşmesi muhtemeldir.

Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 724'te kayıtlıdır.

2.1.13. Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir

el-Kırşehrî, Muhammed b. Veli b. Resûl (ö. 1165/1752)

Biyografi kaynaklarında ve eserin yazma nüshalarında eserin adı ile ilgili farklı isimlendirmeler kaydedilmektedir. Kehhâle ve Bağdâdî, eserin adını İbrâzü'd-damâir '*ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* olarak zikrederken,⁷⁰ Bursalı ise eserin ismini zikretmeden fıkıh alanında *el-Eşbâh* üzerine bir şerhinin olduğunu belirtmektedir.⁷¹ Eserin bazı yazma nüshalarında ise adı Şerhu'l-Eşbâh *ve'n-nezâir* şeklinde zikredilmektedir.⁷² Eser, *el-Eşbâh*'ın tamamının şerhi değildir. Sadece ilk üç bölümü olan *el-Fennü'l-evvel*(*el-Kavâid*), *el-Fennü's-sânî*(*el-Fevâid*) ile *el-Fennü's-sâlis*(*el-Cem' ve'l-Fark*)'ten de *el-cem'* bölümünün tamamı ile *el-Fark*'tan sadece bir farkın şerhidir. Tek kitap halinde iki cilt olarak hazırlanmıştır. Birinci cilt *kavâid-i külliye* bölümünü 1b-148b, ikinci cilt ise *el-Fevâid* bölümü ile *el-cem'* kısmını 149a-408a içermektedir. Bunlar,⁷³ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

69 Eserin yazma nüshası için bk. Abdulğânî b. İsmail ed-Dımaşkî Nablusî, *Keşfü'l-batâir 'ani'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, 1150).

70 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/672; Bağdâdî, *İzâbü'l-meknûn*, 2/11; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifin*, 2/328. Aynı hatanın tekrarı için bkz. Ferhat Koca, “İzmîrî, Mevlânâ Mehmed”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2001), 23/529-530.

71 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/237.

72 Muhammed b. Veli b. Resûl Kırşehrî, *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, 844), 1a.

73 Süleymaniye Ktp. Atıf Efendi, nr. 844; Hasan Hüsnü Paşa, nr. 367; nr. 367M; Hamidiye, nr. 502; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, nr. 1145; nr. 1146; Manisa İl Halk Ktp., nr. 476/2; Manisa Ktp., Akhisar Zeynelzâde, nr. 1779; Konya Yusuf Ağa Ktp., nr. 5385.

2.1.14. *Umdetü'n-Nâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

Ebussuûd Muhammed b. Ali el-Hüseynî (ö. 1172/1759).⁷⁴

Müellif, eserini üç cilt halinde hazırlamıştır. Eserin hazırlanmasında Hamevî, Pîrîzâde ve Gazzî'nin etkileri net bir şekilde görülmektedir. Özellikle mukaddime kısmında Pîrîzâde'nin etkisinin ağır bastığını belirtmek gerekir. Öyle ki, sadece müellif ile kitap isimleri dışında diğer tüm bilgiler birebir aynıdır. Muhammed Ebu's-Su'ûd b. Ali el-Hüseynî, kitabın ismi ile ilgili bir iki kelime değişiklik yaparak *'Umdetü'n-nâzır ve zabîratü zevî'l-basâir* ismini kaydettikten sonra *Umdetü'n-nâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* ismini verdiğini belirtmektedir. Yine, eserin yazılış gerekçelerinin Pîrîzâde'ninki ile aynı olduğu görülmektedir.⁷⁵ Eserin birinci cildinin ferağ kaydından 7 Zilkâde 1170 Pazar günü, üçüncü cildin ferağ kaydından ise Recep 1170 pazartesi günü telif edildiği anlaşılmaktadır. Birinci cilt, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümü olan *el-Fennü'l-evvel*'i kapsamaktadır. İkinci cilt, ikinci bölümü olan *el-Fennü'sânî*'den başlayarak bölüm içerisindeki *Kitâbü'l-buyû'a*; üçüncü cilt ise *Kitâbü'l-kefâlê*'den başlayarak ikinci bölümün sonuna kadar devam etmektedir. Müellif haşiyesini *el-Eşbâh*'ın yedi bölümünden sadece iki bölümü yani *el-kavâid* olan birinci bölümü ile *el-fevâid* olan ikinci bölümü üzerine yazmıştır. Eser üzerine tahkik çalışması şeklinde bir yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bu tez eserin tamamını değil, birinci ciltte bulunan *el-kavâid* bölümündeki üçüncü kaidenin, yani *el-yakîn lâ yezûlü bi's-şekk*'in tahkikinden ibarettir. Bu çalışma Ezher Üniversitesinde Abdülkerim Câmûs b. Mustafa tarafından yapılmıştır. Bunlar,⁷⁶ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

2.1.15. *Tevfikü'l-İlâh fî Şerhi Fennin mine'l-Eşbâh*

Sünbülzâde Mehmed el-Mar'aşî, (ö. 11??/17??)

Yazma nüshanın mukaddimesinde müellif kendisini tanıırken isminin Mehmed, Sünbülzâde el-Maraşî olarak meşhur olduğunu⁷⁷ ve yazdığı şerhine *Tevfikü'l-ilâh fî*

74 Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 10/307.

75 Muhammed b. Ali el-Hüseynî Ebussuûd, *Umdetü'n-nâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, 183), 1b.

76 Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 183; nr. 184; nr. 185.

77 Muhammed Maraşî Sünbülzâde, *Tevfikü'l-ilâh fî şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 953), 1b.

*şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir*⁷⁸ ismini verdiğini kaydetmektedir. Şerhini yazma gerekçesi olarak, “*el-Eşbâh*’ın ibarelerinde kapalılık olduğunu, bu sebeple izah ve beyana ihtiyaç duyulduğunu, yeni sorunların ortaya çıktığını ve bunların araştırılıp açıklanması gerektiğini ifade ederek şerh etmeye başladığını ve bunu da birinci bölüm ile sınırlandırdığını” belirtmektedir.⁷⁹ Sünbülzâde, fikhî konuları yedi bölümde ele alan İbn Nüceym’in *el-Eşbâh*’ının sadece yirmi beş kâidesini kapsayan birinci bölümünü şerh etmiştir. Eser üzerine 2016 senesinde Ahmed Derviş Müezzîn tarafından tahkik çalışması yapılmıştır.

Sünbülzâde’nin hayatı hakkında detaylı malumat bulunmamakla beraber Süleymaniye Ktp. nr. Hasan Hüsnü Paşa 413 numaralı yazma eserin ferağ kaydında düşülen muammalı tarihte müstensihin nüshayı 1231’de istinsah ettiği belirtilmektedir. Laleli nr. 953’teki ferağ kaydında ise müstensihin “Rabûlâhirin sonlarına doğru 1169 tarihinde tamamlandı” şeklinde istinsah kaydı mevcuttur. Nuruosmaniye nr. 1566’daki ferağ kaydı kısmında müstensih müellifin cümleleriyle bitirmektedir. Herhangi bir ferağ kaydı eklememiştir. Ayrıca Hasan Hüsnü Paşa’daki nüshanın vikaie sayfasında “Sünbülzâde’nin edîb olduğu, Hamid ve Abir isimindeki oğullarına ‘*el-Eşbâh*’ın ibtidasını şerh ettiği kitabın’ intikal ettiği” bilgisi yer almaktadır. *Îzâhu'l-Meknûn*’da müellifin Muhammed Vehbi Sünbülzâde er-Rûmî’nin *Tevfiku'l-Îlâhî* telif ettiği belirtilmektedir.⁸⁰ *Hediyyetü'l-Ârifîn*’de ise Muhammed Vehbî b. Reşîd el-Maraşî’nin kadılık yaptığı, şair olduğu, “Sünbülzâde” diye meşhur olduğu ve 1224 tarihinde vefat ettiği bilgisine yer verildikten sonra birkaç eserinin adı zikredilmekte, ancak *Tevfiku'l-Îlâhî* adlı eser zikredilmemektedir.⁸¹ Osmanlı Müellifleri’nde ise, Muhammed Vehbî’nin büyük pederi Maraş müftüsü Mehmed Efendi’nin *Tevfiku'l-Îlâhî* isimli *el-Eşbâh* üzerine bir şerhi olduğu belirtilmektedir.⁸² *Tuhfe* şerhinde Hayâtî, Vehbî’nin isminin Muhammed b. Râşid b. Muhammed olduğu, dedesi olan Mehmed Efendinin *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*’in fenn-i evvelini şerh ettiği, *Tevfiku'l-Îlâhî* olarak isimlendirdiği, Maraş şehrinde müftü olduğu ve merhum Saçaklızâde (Meh-

78 Muhammed Maraşî Sünbülzâde, *Tevfiku'l-ilâh fi şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1566), 1b.

79 Muhammed Maraşî Sünbülzâde, *Tevfiku'l-ilâh fi şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, 413), 1b.

80 Bağdâdî, *Îzâhu'l-meknûn*, 340.

81 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 2/356.

82 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/236-237.

med Efendi) (ö. 1145/1732) ile aynı asırda yaşadıkları bilgisine yer vermektedir.⁸³ Bu bilgiler müellifin *Tuhfe* sahibi Sünbülzâde Vehbî'nin dedesi olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bunlar,⁸⁴ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

2.1.16. *et-Tabkîkü'l-Bâhir Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Hibetullah et-Tâcî, Muhammed b. Muhammed (ö. 1224/1809)

Yazma nüshanın mukaddimesinde müellif, kitabın ismini *et-Tabkîkü'l-bâhir şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir* olarak isimlendirmekte, kendisini de Muhammed Hibetullah b. Muhammed b. Yahya et-Tâcî olarak zikretmektedir.⁸⁵ Müellif eserini üç cilt hâlinde hazırlamıştır. Eser, *el-Eşbâh* şerhleri içerisinde en kapsamlı şerh olarak kabul edilmektedir. Birinci cilt, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümü, yani el-kavâidü'l-küllîye olan *el-fennü'l-evvel*'ini; ikinci cilt, ikinci bölümü yani el-fevâid olan *el-fennü's-sânî*'yi; üçüncü cilt ise üçüncü bölümden yani *el-cem' ve'l-fark*'tan yedinci bölüme kadar olan kısmı içermektedir. Eser *el-Eşbâh*'ın tamamının şerhidir. Eser üzerine bir tez çalışması yapılmıştır. Bu çalışma eserin başından itibaren ilk üç kâidenin yani “اليقين لا يزول بالشك” ve “الأمر بمقاصدها”, “لا ثواب إلا بالنية”in tahkikinden ibarettir. Eserin birinci cildinde *el-kavâid* bölümünde yer alan bu kâidelerin tahkiki Müslim b. Behey b. Muhammed el-Fezzî el-Cuhanî tarafından Medine İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesinde 2009-2010 senesinde doktora tezi olarak hazırlanmıştır. Bunlar,⁸⁶ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

2.1.17. *Hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

el-Kırîmî, Abdülbâkî b. Sa'îd b. Şa'bân (ö. ?/?)

Eserin yazma nüshasının zahriyesinde kayıtlı olan bilgiye göre; “fıkıhta *el-Eşbâh ve'n-nezâir* üzerine Kırîmî haşiyesidir” yazısı, ayrıca mukaddime ve ferâğ kaydındaki bilgilerden eserin müellifinin Kırımlı Abdülbâkî b. Sa'îd b. Şa'bân olduğu anlaşıl-

83 Ahmed Efendi Hayâtî, *Tuhfe Şerhi Hayati=Şerbü't-Tuhfeti'l-manzûmeti'd-dürriyye fi lugati'l-Farisîyye* (Kostantiniye: Matbaa-i Âmire, 1251), 63.

84 Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, nr. 413; Laleli, nr. 953; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1566.

85 Muhammed Hibetullah b. Muhammed Tâcî, *et-Tabkîkü'l-bâhir şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, 53), 1a-b.

86 Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi nr. 53; nr. 54; nr. 55; Amasya Beyazıt Ktp., nr. 1236-1.

maktadır.⁸⁷ Eserin telif edilme gerekçesine mukaddime kısmında çok az yer veren müellif, *el-Eşbâh*'ta bazı hataların sehven yapıldığını, mücmel olan noktaları açıklamak istediğini belirtmektedir. Eser üzerine bazı notlar düşerek yazmaya başladığını, sonra bunları bir araya getirip haşiyesini yazmaya karar verdiğini belirtmektedir. Eser hacim olarak diğer haşiyelere göre daha kısa olmasına rağmen *el-Eşbâh*'ın tüm bölümlerini kapsamaktadır. Müellif, İbn Nüceym'in ifadelerini "kavluhu" ile başlatarak kısa açıklamalarla şerh etmektedir.

2.1.18. *İkdu'd-Dürer ve'l-Cevâbir Nakdü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir Karabeyzâde, Mehmed Emîn b. Osman Kazasker (ö. 1222/1807)*

Eserin yazma nüshasının mukaddimesinde verilen bilgiye göre; "es-Seyyid Mehmed Emîn b. el-Mevlâ el-Allâme Osman el-Kâdı fi'l-mâzî bi-Asâkir-i Rûm ili el-Mensûrîn" ile isminin Mehmed Emin, Rumeli Kazaskerlik görevinde bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸⁸ *Hediyetü'l-Ârifîn* "Karabeyzâde", *Mu'cemü'l-Müellifîn* "Mehmed Karabeyzâde" başlığı altında; isminin Mehmed Emîn b. Osman el-İstanbulî, mezheben Hanefî, görevinin Rumelî Kâzaskeri, *şöbretinin* Karabeyzâde, vefatının h.1222, eserinin *İkdu'd-dürer ve'l-cevâbir fi nakdü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir li'bni'n-Nüceym* olduğu belirtilmektedir.⁸⁹ Mehmed Emin eserinde daha çok mezhep imamlarından nakiller yaparak mühim meseleleri ilave ettiğini, bunu yaparken ilavelerine dikkat çektiğini, eserine de *İkdu'd-dürer ve'l-cevâbir Nakdü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir* adını verdiğini belirtmektedir. *el-Eşbâh*'ın altıncı bölümü olan *furûk kısmını* haşiyesine dahil etmeyen müellif, yedinci bölüm olan hikâyât kısmını altıncı bölüm olarak ele almakta; birinci bölümden altıncı bölümün sonuna kadar kısa açıklamalarla *şerhbetmektedir*. Ferağ kaydındaki bilgiye göre⁹⁰ müellifin eserini Cemâziyelâhir'in sonunda h.1182 senesinde tamamladığı ve h.1183 senesinin Şaban ayı sonunda da öğrencilerle eserin müzakeresini tamamladığı anlaşılmaktadır.

87 Abdülbâkî b. Sa'îd b. Şa'bân Kırîmî, *Hâşiyeye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey Ktp., Saraybosna, 244), 1a.

88 Mehmed Emîn b. Osman Kazasker Karabeyzâde, *İkdu'd-dürer ve'l-cevâbir nakdü'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik Efendi, 445), 1b.

89 Bağdâdî, *Îzâbü'l-meknûn*, 2/108; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/355; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/143-144.

90 Karabeyzâde, *İkdu'd-dürer ve'l-cevâbir nakdü'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Yahya Tevfik Efendi, 445), 28b.

2.1.19. *Nüzhetü'n-Nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

İbn Âbidîn, Muhammed b. Ömer (ö. 1252/1836)

İbn Âbidîn'in talebesi Muhammed b. Hasan el-Baytâr tarafından hocasının kitap üzerindeki notlarının derlenmesiyle meydana getirilmiştir.⁹¹ Kitap Muhammed Mutî' el-Hâfız'ın tahkikiyle *el-Eşbâh* ile birlikte 1403/1983'te Dımaşk'ta Dâru'l-Fikr tarafından neşredilmiştir. Eser *el-Eşbâh*'in tamamını kapsamaktadır.⁹²

2.2. Tertîbler

2.2.1. *İbrâzü'd-Damâir fî Tertîbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Ali el-Müderriş İzmirî (ö. ?/?)

Eserin yazma nüshasının mukaddimesinde; müellifin adı Ali el-Müderriş İzmirî, eserinin de *İbrâzü'd-damâir fî tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* olarak isimlendirildiği anlaşılmaktadır. Eserin yazılma gerekçesi ile ilgili olarak da İbn Nuceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâir*'inin muhtasar olduğu, fürû konuları kapsamakta eşi benzeri bulunmadığı, tertibinin alışılmış fıkıh kitaplarının usûlüne göre farklı olması vb. sebeplerle eseri bilinen yöntemlere göre yeniden düzenlemeyi istediği, bu şekilde istifadenin daha faydalı olacağını ifade etmektedir.⁹³ Ali el-Müderriş, *el-Eşbâh*'ın tüm konularını fikhın tertibine uygun yani *kitâbü't-tahâre* ile başlayıp *kitâbü'l-ferâiz* ile bitirmektedir. Konuları ve kâideleri ilgili fikhî bâblar altında ele alarak izah etmek suretiyle *el-Eşbâh*'ın güzel bir tertîbini hazırlamıştır. Mesela, taharet konusunda "içtihat içtihad ile nakzolunmaz" kâidesini ele alarak, kaplardaki sulardan bir tanesini araştırma sonrasında galib-i zan ile temiz olduğuna kanaat getirip kullansa ve diğerini terk etse sonra bu zannı değişse, diğer kaptaki suyu kullanamayacağını, bilakis teyemmüm etmesi gerektiğini ifade etmektedir.⁹⁴

Ali el-Müderriş ile Muhammed b. Resûl el-Kırşehrî bibliyografya kitaplarında karıştırılmakta, tek kişi gibi gösterilmektedir. *İbrâzü'd-damâir* biyografi ve yazma

91 Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/292-293.

92 Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki İbn Âbidîn, *Nüzhetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1983).

93 Ali el-Müderriş İzmirî, *İbrâzü'd-damâir fî tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 541), 1b.

94 İzmirî, *İbrâzü'd-damâir fî tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Esad Efendi, 541), 7a.

eserlere ait bazı kataloglarda Muhammed b. Velî b. Resûl el-Kırşehrî'ye nispet edildiği görülmektedir.⁹⁵ Bu nispetin Muhammed b. Velî'nin *el-Eşbâh* üzerine yazdığı şerhi sebebiyle olduğu düşünülebilir. Ancak bu şerh ile Ali el-Müderris'in *tertîb*'inin içeriği birbirinden farklıdır. Bu eserlerin birbirine karıştırılmasının sebebi, her iki müellifin İzmir'li ve *el-Eşbâh* üzerine şerh ve tertîblerinin olması hemen akla gelmektedir. Ancak, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Koleksiyonu 541 numarada kayıtlı olan İbrâzû'd-damâir fî tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir isimli yazma eserin içeriği incelendiğinde, eserin sadece İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ının tertibinden ibaret olduğu, herhangi bir şerh özelliği taşımadığı anlaşılmaktadır. Bursalı'nın "Muhammed b. Velî el-Kırşehrî İzmir'in fıkıh alanında *el-Eşbâh* üzerine bir şerh yazdığı ve Rodos Kütüphanesinde yazma halinde bulunduğu"⁹⁶ şeklindeki ifadeleri eserin yazma nüshalarının izini sürmemize ve bu yanlış anlaşılmanın tashih edilmesine yardımcı olmuştur. Yine onun eserinin mukaddimesinde⁹⁷ kitabına bir isim vermemiş olması bu hatanın devam etmesine zemin hazırladığını söyleyebiliriz. Nitekim bu gerekçelerden dolayı İslâm Ansiklopedisinde "İzmîrî, Mevlânâ Mehmed" maddesinin yazımında aynı hataya düşülmüş, İbrâzû'd-damâir '*ale*'l-Eşbâh ve'n-nezâir adlı eser Muhammed b. Velî b. Resûl el-Kırşehrî *İzmîrî*'ye nispet edilmiştir.⁹⁸

2.2.2. *el-İkdü'n-Nazîm fî Tertîbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*.

Celeb Muslihüddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî (ö. 1025/1616)

Celeb Muslihüddîn'in *el-Eşbâh*'ın ikinci bölümü olan *el-fennü's-sânî*'yi memzuc olarak şerh ettiğini, kitabına *Tenvîrül-ehbân ve'd-damâir* ismini verdiğini daha önce ifade etmiştik. Kâtib Çelebî'nin ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, İbn Nüceym *Kenz*'i tertip ettiği gibi Celeb Muslihüddîn de *el-Fennü's-Sânî*'yi bâblarına göre tertip etmiş ve bu tertibe de *el-İkdü'n-nazîm* adını vermiştir.⁹⁹ Eserin yazma nüshasını incelediğimizde Kâtib Çelebî'nin belirttiği gibi ikinci bölümü değil, *el-fennü'l-evvel*'i, yani birinci bölümü fikhın tertibine göre düzenlediğini, ilgili kâideleri bu tertibin içerisinde izah ettiğini tespit ettik. Celeb Muslihüddîn eserinin

95 Kehhâle, *Mu'cemül-müellifin*, 3/672; Bağdâdî, *İzâhül-meknûn*, 2/11; Bağdâdî, *Hediyetül-ârifîn*, 2/328.

96 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/237.

97 Süleymaniye Ktp. H. Hüsnü Paşa, nr. 367M; nr. 367; Hamidiye, nr. 502.

98 Koca, "İzmîrî", 23/529-530.

99 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; Bağdâdî, *Hediyetül-ârifîn*, 2/439.

mukaddimesinde¹⁰⁰ *el-Eşbâh*'ı övdükten sonra konuların fikhın bâblara göre tasnif edilmemesinin zorluğundan bahsetmekte ve bunu aşmak için birinci bölümü fikhın tertibine göre yeniden düzenlediğini, böylece talebelere ve kavâide yönelenlere kolaylık sağladığını, eserine *el-İkdü'n-nazîm* ismini verdiğini ifade etmektedir. Ferağ kaydında müellifi Celeb Muslihüddîn tarafından 27 Ramazan 1023 tarihinde Perşembe günü eserin telif edildiği belirtilmektedir. Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu nr. 336'da kayıtlıdır.

2.2.3. *Tertîbü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir: Hâdî Şerî'a*

Hîş Halil, Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî (ö. 1001/1592)

Müellifin ismi ile ilgili biyografi kaynakları ve eserin yazma nüshalarında birbiriyile çelişen farklı isimlendirmeler mevcuttur. Kâtib Çelebî, müellifin adını “es-Sûfî” adıyla meşhur olan Mevlana Muhammed olarak verirken,¹⁰¹ eserin yazma nüshalarında “Hîş Halil” er-Rûmî el-Hanefî el-Kalembekî adıyla meşhur eş-Şeyh Muhammed olarak zikredilmektedir.¹⁰² Hîş Halil'in *el-Eşbâh* üzerine yapmış olduğu, ismine *Hâdî şerî'a* dediği bir tertibinin olduğu eserin mukaddimesinde, ferağ kaydında ise 27 Cemâziyelâhir h.969 senesinde altı ay gibi bir zamanda telif ettiği belirtilmektedir.¹⁰³

Tertibini iki kısımda ele alan müellif, *el-kismü'l-evveli* usûl ve vesileler, *el-kismü's-sâniyi* de fûrû ve meseleler etrafında toplamıştır. Birinci kısmı *el-fennü'l-evvel* ve *el-fennü's-sâni* olarak iki kategoriye ayırmış; *el-fennü'l-evveli* yedi bâb, *el-fennü's-sâni* de yedi fasıl üzere tertip etmiştir. *el-Fennü'l-evvelin* altı babında temel altı kâideyi ve bu kâidelerin açıklaması şeklinde olan diğer alt kâideleri; yedinci bâbında ise kalan on dokuz kâideyi toplamıştır. Bu kısım İbn Nüceym'in *el-Eşbah*'ındaki *el-fennü'l-evvele* tekabül etmektedir. *el-Fennü's-sâninin* altı faslında ahkâm konularını, -ki bu *el-Eşbâh*'ta *el-cem'* kısmına tekabül etmektedir- yedinci faslında ise el-fevâid konularını toplamıştır ki bu *el-Eşbâh*'ta *el-fark* kısmına tekabül etmektedir. Fûrû ve mesele etrafında topladığı *el-kismü's-sânide*, fıkıh kitaplarının tasnifleri

100 Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî Celeb Muslihüddîn, *el-İkdü'n-nazîm fi tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, 336), 1b.

101 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99-100.

102 Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî Hîş Halil, *Tertîbü'l-Eşbâh* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, 251), 1b.

103 Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî Hîş Halil, *Tertîbü'l-Eşbâh* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, 89), 116b.

doğrultusunda fikhî bâblar altında konuları toplamış, *kitabü't-tahâre* ile başlayıp *kitâbü'l-vasâya* ile bitirmiştir.

Hîş Halil, Şeyhülislâm Çivizâde Mehmed'in (ö. 995/1587) hizmetinde yirmi yıldan fazla bulunduğunu ve kendisinden ilmî meseleler öğrendiğini, derin fikhî meseleleri ihraz ettiğini belirttikten sonra Çivizâde'nin işaretleriyle *el-Fetâvâtü'l-Hâniyye*'nin meselelerini tertip ettiğini, Bostan Efendizâde diye meşhur Şeyhülislâm Mehmed Efendi'nin de hizmetinde on yıl kadar bulunduğunu, zâhir ve bâtın ilimlerde kendisinden istifade ettiğini belirtmektedir.¹⁰⁴ Bunlar,¹⁰⁵ eserin tespit edebildiğimiz yazma nüshalarıdır.

2.2.4. *Tertîbü'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Abdullah Ahdî, İbnü'l-Kâdî Ali b. el-Hüseyn es-Sinobî (ö. 1050/1641 ve sonrası)

Biyografi kaynaklarında Abdullah Ahdî hakkındaki bilgilere doğrudan ulaşamamaktayız. Bursalı Mehmed Tahir, İlyas Sinobî isimli bir âlimden söz ederken satır arasında Abdullah Ahdî'nin adı zikredilerek; "Fıkıhtan *ed-Dürrü'l-Mensûr* müellifi, Sultan İbrahim'in [saltanat yılları h. 1050-1058] muasırı Abdullah Ahdî b. el-Kâdî Ali es-Sinobî" bilgisini vermektedir.¹⁰⁶

Eserin, Süleymaniye Ktp. Nuruosmaniye koleksiyonu 1410 numarada kayıtlı yazma nüshasının 1a sayfasındaki bilgiye göre müellifin ismi "Sinop şehrinde meskûn olan İbnü'l-Kâdî Ali b. el-Hüseyn"dir. Ayrıca nüshanın fihrist sayfasında "Abdullah Ahdî es-Sinobî hattı ile tertip edilmiştir" notu da müellifin mevsûkiyetini teyit etmektedir. Abdullah Ahdî, *el-Eşbâh*'ı bir hazineye benzeterek içerisindeki bilgiye ulaşmak istendiğinde bunun çok zor olduğunu, konu başlıkları (fikhî bâblara göre) olmadan hangi konunun nerede bulunabileceğinin tespit edilememesinin istifadeyi zorlaştırdığını, bu zorluğu gidermek için eseri fikhî bâblara göre tertip etmeye başladığını ifade edip eserini muammalı bir tarih ile bitirmektedir.

Abdullah Ahdî'nin tertip ettiği eserinde *el-Eşbâh*'ın bütün konuları yer almaktadır. Ancak tertibin yapıldığı kısımlar *el-Eşbâh*'ın bir ve ikinci bölümlerini kapsa-

104 Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî Hîş Halil, *Tertîbü'l-Eşbâh* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 329), 1b.

105 Süleymaniye Ktp., Kasidecizâde, nr. 251; Râgıp Paşa, nr. 456; Çelebi Abdullah, nr. 89; Fatih, nr. 1511; nr. 1512; Kılıç Ali Paşa, nr. 329; İzmir, nr. 152.

106 Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/222.

makta, diğer bölümlerinde ise herhangi bir tasarrufta bulunmadan eserine doğrudan almaktadır. Birinci ve ikinci bölümleri fikhî bâblara göre tertip eden müellif her bir başlığı iki kere kullanmakta, bir ve ikinci bölümlerdeki ilgili konuları bunlar altında ele almaktadır. Mesela, tahare konusu başlığı altında önce *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde yer alan bütün kâidelerin tahare konusu ile ilgili açıklama ve örneklerini bir araya getirip zikretmekte,¹⁰⁷ sonra ikinci kez kullandığı tahare başlığı¹⁰⁸ altında *el-Eşbâh*'ın ikinci bölümünde yer alan tahare konusuna yer vermektedir. Sonra sırasıyla salât, zekât, hacc vb. fikhî bâblarını iki kere başlıklandırıp her birini önce *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünden sonra da ikinci bölümünden örnekler vermektedir.

2.2.5. Müfâdü'l-Eşbâh

Gedûsî Mehmed Efendi, (Gedizli) Muhammed b. Ahmed b. Mustafa (ö. 1253/1837).

Gedizli, eserin mukaddimesinde; *el-Eşbâh*'ın meşhur eserlerden istifade edilerek usûl, furû' ve kavâidleri bir araya getirdiğini, *Kenz*'in bâb ve fasıllara tertib edildiği gibi kendisinin de *el-Eşbâh*'ı tertib etmek istediğini ve eserini *Müfâdü'l-Eşbâh* olarak isimlendirdiğini belirtmektedir.¹⁰⁹ Nüshanın ferağ kaydında eserin 1228 senesinde tamamladığı, isminin es-Seyyid Hafız Muhammed b. Ahmed b. eş-Şeyh Mustafa olduğu belirtilmektedir.¹¹⁰

2.2.6. İthâfü'l-Ebsâr ve'l-Basâir bi-Tebvîbi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir

Muhammed Ebü'l-Feth el-Hanefî (ö. 1294/1877)

Ebü'l-Feth, *el-Eşbâh*'ın konu ve içerik olarak pek çok önemli meseleleri kapsadığını, alanında eşi benzeri bulunmadığını, ancak konu ve meselelere ulaşmak istendiğinde bunun çok zor olduğunu, ziyadesiyle istifade edilebilmesi için eserin tertip edilmesi gerektiğini vurguladıktan sonra eseri tertip etmeye başlamaktadır.¹¹¹ Ebü'l-Feth'in eserini incelediğimizde, onun *el-Eşbâh*'ın ikinci bölümü olan el-fevâid içerisindeki

107 İbnü'l-Kâdî Ali b. el-Hüseyn es-Sinobî Abdullah Ahdî, *Tertîbü'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1410), 7a.

108 Abdullah Ahdî, *Tertîbü'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (Nuruosmaniye, 1410), 15a.

109 Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed Gedûzî, *Müfâdü'l-Eşbâh* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp. 3892), 1b-2a.

110 Gedûzî, *Müfâdü'l-Eşbâh*, 3892, 286a.

111 Muhammed Ebü'l-Feth el-Hanefî, *İthâfü'l-epsâr ve'l-basâir bi-tebvîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mehmet Sefayihî, 324), 1b.

konu tertibine, yani fikhî bâblara göre tasnifini yaptığını, *el-Eşbâh*'ın tüm bölümlerini kimi zaman özetleme yaparak bir araya getirdiğini görmekteyiz. Ancak bu tertibi yaparken herhangi bir açıklama, izah, tenkit yapmamaktadır. *Kitâbü't-tabâre* ile başlayıp *kitâbü'l-ferâiz* ile tertibini bitirmektedir. Mesela, tahâret konusunu ele alırken *el-Eşbâh*'ın ikinci bölümündeki *Kitâbü't-tabâre* kısmını aynen eserine aldıktan sonra, birinci bölüm olan *el-kavâid* kısmından konu ile ilgili kâideleri örnekleri ile birlikte alarak konuyu bir bütün halinde ortaya koymaktadır.

Eser, 1275'de telif edilmiş ve 1289'da İskenderiyye'de el-Matbaatü'l-Vataniyye'de basılmıştır. Eserin yazma nüshası. Süleymaniye Kütüphanesi Mehmet Sefayihî nr. 324'te kayıtlıdır.

2.3. Risâleler

2.3.1. *Risâle fî Beyâni Takrîri İbâreti Veka'at fî'l-Eşbâhi fî'l-Muhâdiri ve's-Sicillât. el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed (ö. 1098/1686)*

Eser, 1290'da İstanbul Matbaâ-i Âmire'de Hamevî'nin *el-Eşbâh* üzerine yazdığı *Gamzu Uyûni'l-basâir* adlı şerhinin birinci cildinin sonunda risale şeklinde bir varak halinde yer almaktadır. İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ını Hulâsa gibi eserlerden istifade ederek veciz bir şekilde oluşturmuş olması, eserinin anlaşılmasını zorlaştırmış, pek çok soruların cevapsız kalmasına sebep olmuştur. Mesela hâkimin verdiği kararların kaydedilmesi, yazıya geçirilmesi, beş adet kayıt yapılması; delillerinin yazılması/yazılmaması, şahitlik ve bazı muamelelerin feshedilmesi konusu özelinde Hamevî, meseleye yaklaşım tarzını ortaya koyarak ibaredeki kapalılığı ve zorluğu gidermeye çalışmaktadır.

2.3.2. *Îkâzu'l-İnbâh li-Fehmi'l-İştibâhi'l-Vâki' l'ibni Nüceym fî'l-Eşbâh el-Berzencî Muhammed b. Resûl el-Hüseynî (ö. 1103/1691)*

Eser,¹¹² altı sayfa olarak bir mecmua¹¹³ içerisinde risâle formatında kaleme alınmıştır. Berzencî bu eserinde, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümün ikinci kısmında yer alan on beşinci kâideyi açıklamaktadır. İbn Nüceym'in مَنْ اسْتَعْجَلَ الشَّيْءَ قَبْلَ أَوَانِهِ عُرِقَ بِحَرَمَانِهِ

112 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/303; Bağdâdî, *Îzâhü'l-meknûn*, 1/159.

113 Muhammed b. Resûl el-Hüseynî Berzencî, *Îkâzu'l-inbâh li-fehmi'l-ıştibâhi'l-vâki' l'ibni Nüceym fî'l-Eşbâh* (İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 2154), 83-85.

kâidesi altında fürû meselelere ait vermiş olduğu örneklerde birbirine karıştırılmış bazı meselelere Berzencî tarafından dikkat çekilmekte, kaynaklardan örnek verilerek açıklamalar yapılmaktadır. Biyografi kaynakları eserin ismini farklı telaffuzlarla ifade etmektedirler. Mesela, *Îzâhü'l-meknûn* eserin ismini *Îkâzu zevî'l-inbâi li-fehmi'l-iş-tibâhi'l-vâki' libni Nüceym fi'l-Eşbâh* olarak kaydederken,¹¹⁴ *Hediyyetü'l-Ârifîn*'de *Îkâzu zevî'l-intibâh li-fehmi'l-iş-tibâhi'l-vâki' libni Nüceym fi'l-Eşbâh* olarak geçmektedir. Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi, nr. 2154'de kayıtlıdır.

2.3.3. *Sür'atü'l-İntibâh li-Mes'eleti'l-Eşbâh*

en-Nablusî, Abdülgânî b. İsmail ed-Dımaşkî (ö. 1143/1730)

Eser,¹¹⁵ risâle formatında kaleme alınmış bir kâidenin açıklaması şeklindedir. Nablusî, bu eserinde *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde yer alan kâideler kısmının sonundaki *الأيمان مبنية على الألفاظ لا على الأغراض* kâidesinin açıklamasını yapmaktadır. Nablusî, yeminler konusunda lafızlara göre hüküm verileceğini, maksatlara riayet edilmeyeceğini çeşitli kaynaklara atıfta bulunarak örneklerle izah etmektedir. Bazı istisna durumlarında lafızlardaki ifadelerle göre hüküm vermenin geçersiz olduğunu da ifade etmektedir. Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3607-26'da kayıtlıdır.

2.3.4. *Rafü'l-İştibâh an 'İbâratil-Eşbâh*

İbn Âbidîn, Muhammed b. Ömer (ö. 1252/1836)

el-Eşbâh ve'n-nezâir'in ikinci bölümünde *Kitâbü's-siyer* başlığı altında *bâbu'r-ridde* konusunun sonunda yer alan "Peygamberlerin nübüvvet dönemlerinde ve öncesinde masum olmadıklarını söylemek, nassları reddetmek olduğu için kâfir olunacağı" ile ilgili meseleyi ele alan İbn Âbidin, şerh ve haşiyelerden nakiller yaparak farklı soruları da gündeme taşıyarak bir çözüm üretmektedir. Ayrıca kelimelerin görüşlerine yer veren İbn Âbidin, avâm-havâs ayrımını ve cehaletin itikadî konularda geçerli olup olmayacağı meselesine de değinerek sekiz sayfada konuyu tartışmaya açmaktadır. Bu kısım *Mecmû'atü resâili İbn Âbidîn*'de on dördüncü risale olarak yayınlanmıştır.¹¹⁶

114 Bağdâdî, *Îzâhü'l-meknûn*, 1/159.

115 Bağdâdî, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/952; Bağdâdî, *Îzâhü'l-meknûn*, 2/13.

116 Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşkî İbn Âbidîn, *Mecmû'atü resâili İbn Âbidîn* (Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.), 306-313.

2.3.5. *Raf'u'l-İştibâh an Kelâmi'l-Eşbâh*

İlyâszâde, Hatîb Hayreddîn (ö. 1290/1873)

Eser, Hamevî'nin *el-Eşbâh* üzerine yazdığı ve iki cilt halinde 1290'da İstanbul Matbaa-i Âmire'de basılan *Ğamzu Uyûni'l-basâir* adlı şerhin birinci cildinin sonunda bir varak halinde yer almaktadır. Müellif, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde on üçüncü kâide olarak zikredilen لا ينسب إلى ساكت قول kâidesinin açıklamasında örneklerden bazılarının (-ki, İbn Nüceym burada 35 örnek zikretmektedir-) diğerlerinden ayrılmasını ve bu kâidenin istisnası olarak ele alınmasını vurgulamaktadır.¹¹⁷

2.4. Manzume

Kaidelerin öğrenciler tarafından daha kolay ezberlenmesini sağlamak amacıyla *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde yer alan kâideler manzum hale getirilmektedir. Hamevî'nin, *el-'Ukûdü'l-hisân fi Kavâ'id-i mezhebi'n-Nû'mân* adlı eseri bu türde telif edilenlerdendir.

el-'Ukûdü'l-Hisân fi Kavâ'id-i Mezhebi'n-Nû'mân

el-Hamevî, Ahmed b. Muhammed Mekkî (ö. 1098/1686)

Hamevî, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde yer alan kâideleri 43 beyitte manzum hale getirmektedir. İlk on dört kâidede İbn Nüceym'e övgüde bulunduktan sonra Hanevî mezhebinde esas olan kâidelerin derlenmesine ve *el-Eşbâh* altında bir araya getirilmesine vurgu yapmaktadır. Altı kâidenin yer aldığı kâvâid-i külliyyenin birinci bölümü 5 beyitte,¹¹⁸ ondokuz kâidenin yer aldığı ikinci bölümü 21 beyitte ele almakta ve salât u selâmın yer aldığı 3 beyit ile de manzumesini sonlandırır.

117 Hamevî, *Ğamzu 'uyûni'l-basâir*, 1/244.

118 Ahmed b. Muhammed Mekkî Hamevî, *el-'Ukûdü'l-hisân fi kavâ'id-i mezhebi'n-Nû'mân* (İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 362), 12b.

إِلا بنية كما قد نقلوا	ليس الثواب للعباد يحصل
فأحسن الظن بكل قاصد	كذلك الأمور بالمقاصد
إذا طرا عليه شك فاقتف	كذا اليقين لا يزول فاعرف
وضرر يزال كن خبيراً	وتجلب المشقة التيسيراً
قد فاح عرف مسكها فتيقا	وعادة قد حكمت تحقيقاً

maktadır. Hamevî, ayrıca Hanefî mezhebinde mesâilü'l-kütüb olan zâhiru'r-rivâye, nâdiru'r-rivâye, fetâvâ ve vâkı'ât türü eserleri de 15 beyitte manzum hale getirmiş, “fâide” başlığı altında kısaca bu eserleri tanıtmıştır. Eserin tespit edebildiğimiz tek yazma nüshası Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 362'de kayıtlıdır.

2.5. Tercüme

Îzâbü'l-Eşbâh

Süleyman Sırrı (1851-1930)

Süleyman Sırrı'nın Arapça ve Türkçe pek çok telif ve terceme eserleri bulunmaktadır.¹¹⁹ Eserlerinin çoğu neşredilmiş olmasına rağmen henüz basılmamış olanların müellif nüshaları Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddin Efendi Bölümündedir.

Beş ciltten oluşan *Îzâbü'l-Eşbâh*,¹²⁰ İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ının açıklama tercümesidir. Sırrı, açıklamalarını önce *el-Eşbâh*'ın metnini parantez içerisinde yazıp mesele bir, mesele iki, mesele üç... şeklinde başlıklar altında sürdürmektedir. Eserin tamamı incelendiğinde 4896 mesele altında açıklama tercümenin tamamlandığı görülmektedir. Mütercim birinci cildin vikaye sayfasına tüm ciltleri kapsayan genel bir fihrist, beşinci cildin sonuna da detaylı bir fihrist eklediği görülmektedir.

Birinci cilt, *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünün başından itibaren üçüncü kâidenin ortalarına kadarlık kısmın izahı olup 925 mesele ele alınmaktadır. İkinci cilt, üçüncü kâideden itibaren dokuzuncu kâidenin yarısına kadarlık kısmının izahı olup 926-1721 arası meseleyi; üçüncü cilt, dokuzuncu kâidenin açıklamalarının devamından itibaren el-fennü's-sânînin “kitâbü'l-kefâle” konusuna kadarlık kısmının izahı olup 1722-2736 arası meseleyi; dördüncü cilt, kitâbü'l-kefâle konusundan başlayarak “kitâbü'l-vesâyâ” konusunun ortalarına kadarlık kısmın izahı olup 2736-3709 arası meseleyi; beşinci cilt, kitâbü'l-vesâyâ ile devam edip *el-Eşbâh*'ın diğer bölümlerini, el-fennü's-sâlis, râbî, hâmis, sâdis ve sâbi bölümlerinin tamamının izahı olup 2736-4896 arası meseleyi kapsamaktadır. Şerhin ferağ kaydı kısmı İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ındaki bitiş cümleleri ile tamamlanmaktadır.

119 Musa Alak, “Süleyman Sırrı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2016), EK-2/544-545.

120 Süleyman Sırrı, *Îzâbü'l-Eşbâh* (İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp. Veliyyüddîn Efendi, 3963-3967). Eser, müellif hattıdır ve 5 cilt hacimli defterden oluşmaktadır. Rika yazı ile yazılmıştır. Birinci cilt, 489 vr., 21 str.; ikinci cilt, 419 vr., 21 str.; üçüncü cilt, 496 vr., 21 str.; dördüncü cilt, 394 vr., 21 str.; beşinci cilt, 500 vr., 21 str. Eserin transkripsiyonlu metni hazırlanmakta olup Türkiye Yazma Eserler Kurumu Çeviri ve Yayın Dairesi tarafından basılacaktır.

2.6. Yazma Nüshalarına Ulaşılamayan Eserler

el-Eşbâh üzerine yapılan tüm çalışmalara başta bibliyografya ve kavâid alanında yazılan eserler olmak üzere kütüphane katalog taramaları ile ulaşmaya çalıştık. Tespit ettiğimiz bu 32 eserin matbu/yazma nüshalarına ulaşım detaylı bir şekilde tetkik ettik.¹²¹ Ancak, yazma nüshalarına ulaşamadığımız eserleri bibliyografya ve tabakat kitaplarındaki bilgileri referans vererek bu başlık altında toplamayı uygun gördük.

2.6.1. Ta'lîka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir

*Çivizâde, Muhammed b. Muhammed (ö. 995/1586)*¹²²

2.6.2. Ta'lîka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir.

*Kınahzâde, Ali b. Emrullah (ö. 998/1589)*¹²³

2.6.3. Hâşiye/Ta'lîka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir

*Ahîzâde, Abdulhalim b. Muhammed er-Rûmî (ö. 1013/1604)*¹²⁴

Keşfü'z-zünûn'da Ahîzâde'nin *el-Eşbâh* üzerine yazmış olduğu eserin bir ta'lik olduğu, *Hediyetü'l-Ârifîn* ve *A'lâm*'da *Keşfü'z-zünûn*'dan alıntı yaparak bir ta'lik yazdığı, *Osmanlı Müellifleri*'nde ise *el-Eşbâh* üzerine bir haşiyesi olduğu belirtilmektedir.¹²⁵

121 Azak, *Pîrizâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*, 49-98.

122 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99. Ayrıca bkz. Mehmet İpşirli, "Çivizâde Mehmed Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 8/348.

123 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99.

124 Amasya Beyazıt ktp. nr. 1237'de nüshanın Ahîzâde'ye ait olduğu belirtilmekte ise de yaptığımız incelemede mukaddime kısmının olmaması, zahriye vb. varaklarda müellif ve eser hakkında bir ipucuna ulaşamamız aidiyet noktasında karar vermemizi zorlaştırmıştır. Hacı Mahmud, nr. 897'de müellif ismi katalogda zikredilmezken eserin içeriğinin birebir aynı, son kısmının ise eksik olması müellif hakkında şüphelerimizi artırmıştır. Nihayet Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü, nr. 1127'de eserin tamamının eksiksiz olması, içeriğinin aynı olması, mukaddime ile ferağ kayıtlarının da mevcut olması diğer nüshalarla mukayese etme imkanını sunmuştur. Bu üç nüsha üzerinde yaptığımız karşılaştırma sonucunda eserin Hamevî şerhi olduğunu tespit ettik. Nüshaların eksik olması, mukaddime ve ferağ kayıtlarının bulunmaması vb. sadece katalog bilgilerine müracaat ile eser hakkında kanaat belirtmenin bizleri yanılgıya götürdüğünü göstermesi açısından önemli bir örnektir.

125 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 2/319-322; Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/504; Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 1/228. Ayrıca bkz. Hasan Güleç, "Ahîzâde Abdülhalim Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1988), 1/548.

2.6.4. *Ta'lıka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*Ebü'l-Meyâmin, Mustafa b. Ali el-Kostantinî (ö. 1015/1606)*¹²⁶

2.6.5. *Ta'lıka 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*Azmîzâde Hâletî, Mustafa b. Muhammed (ö. 1040/1631)*¹²⁷

2.6.6. *Risâle 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*el-Erdebîlî, İshak b. Ahmed (ö. 1055/1645)*¹²⁸

2.6.7. *Nazmu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*İbn Kazîb Elbân, Abdullah b. Muhammed el-Halebî (ö. 1096/1684)*¹²⁹

2.6.8. *Keşfu's-Serâir 'ani'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*el-Küfeyrî, Muhammed b. Ömer b. Abdülkadir (ö. 1130/1717)*¹³⁰

2.6.9. *Keşfu'l-İştibâh fî Şerhi'l-Eşbâh li-İbn Nüceym*

*Hatîb Battâl, Hasan b. Ali el-Kayseri er-Rûmî (ö. 1181/1767)*¹³¹

2.6.10. *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir li-İbn Nüceym*

*Ebü'l-Feth ed-Dimaşkî, Osman b. Abdullah (ö. 1214/1799)*¹³²

2.6.11. *Tekmile ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*İbni Bâlî (Bâlîzâde), Muhammed Emîn b. Ali (ö. 1220/1805)*¹³³

126 Katib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 1/99; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/439.

127 Kâtib Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 1, 99. Azmîzâde'nin pek çok şerh, haşîye ve ta'likâtı olduğu, fıkha ait birkaç örnek zikredilmesine rağmen mevcut eserin ismi zikredilmemiştir. Bkz. Haluk İpekten, "Azmîzâde Mustafa Hâletî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1991), 4/349.

128 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/202.

129 Muhibbî, *Hulâsatü'l-eser*, 3/71; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/478.

130 Bağdâdî, *Îzâbü'l-meknûn*, 2/360; Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/355; Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/317. Yazma nüshası için bkz. Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-Vataniyye, nr. 53; Dârü'l-Kütübî'z-Zâhiriyye, nr. 6668.

131 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/299; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 1/571.

132 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/660; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 2/363.

133 Bağdâdî, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/355.

2.6.12. *Hâşiye 'alel-Eşbâh ve'n-Nezâir*

el-Keşmîrî, Muhammed Enver Şah (ö. 1352/1933)

Keşmîrî'nin *et-Tasrîhu bi-mâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîh* adlı eserini tahkik eden Abdülfettah Ebû Ğudde, müellifin eserleri hakkında mukaddime kısmında bilgi verdikten sonra yazma halinde olan eserlerinin adlarını zikretmektedir. Bu yazma nüshalardan sekizinci sırada zikrettiği eserin adı *Hâşiyetü 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir li'bni Nüceym*'dir.¹³⁴ Müellif, eser hakkında açıklayıcı herhangi bir bilgi zikretmeyip sadece yazma halinde olduğunu ve eserin adını belirtmektedir.

2.6.13. *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

*Muhammed b. Hâlid el-Ensârî (ö. 1364/1945)*¹³⁵

2.7. Akademik Yayınlar

İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ı üzerine yapılan çalışmalar daha çok eserin içerik tanıtımı ya da içindeki bir kâidenin Suyûtî'nin eseriyle kısmî/kâide bazlı mukayesesi şeklindedir. Bunun yanında şerh, haşiye türünde bazı eserlerin tahkik edildiği, yüksek lisans ve doktora tezlerine konu edildiği görülmektedir. Gerek ülkemizde gerekse islâm dünyasında İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ı üzerine yapılan akademik ve tahkik neşirlerine tespit edebildiğimiz ölçüde yer verilecektir.

2.7.1. *İbn Nüceym ve el-Eşbah Adlı Eserinin Tablili*

İsmail Acar. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1994 (104 s.)

Acar, çalışmasını iki bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde *İbn Nüceym*'in hayatı, eserleri ve fikhî yönüne, ikinci bölümde ise *el-Eşbâh ve'n-Nezâir* adlı eserin tanıtım ve tahliline yer vermektedir. Yedi bölümden oluşan *el-Eşbâh*'ın her bir bölümü hakkında örneklemeler ve değerlendirmelerde bulunmakta, yer yer Subkî ve Suyûtî'nin *el-Eşbâh*'ı ile karşılaştırmalar yapmakta, *Mecelle*'nin ilgili maddeleri ile de mukayeseye yer vermektedir.

134 Muhammed Enver Şah Keşmîrî, *et-Tasrîhu bimâ tevâtare fî nüzûli'l-mesîh*, thk. Abdülfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1965).

135 Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/112; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 3/272.

2.7.2. *Eşbâh ve Nezâir Literatürü: İbn-i Nüceym ve Suyûtî Örneği*

Durmuş Regaip Yılmaz. *Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, İslam Hukuku Bilim Dalı, Yüksek lisans tezi, 2016 (127s.)*

Yılmaz, çalışmasını iki bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde kavâid ve eşbâh literatürü hakkında bilgi verdikten sonra Suyuti ve İbn Nüceym'in hayatı ve *el-Eşbâh* adlı eserlerinin genel muhtevası üzerinde durmaktadır. İkinci bölümde ise, "el-Umûru bi-makâsıdihâ; bir işten maksat ne ise hüküm ona göredir" kâidesi altında furû-ı fikhî kitab ve bablara göre mukayeseli bir şekilde ele alarak, fikhın kaide merkezli okunmasına, küllî kâidelerin fikhın ekseri konuları kapsadığına işaret etmektedir.

2.7.3. *Hanefî ve Şâfiî Fıkıhçıların İttifak Ettikleri Küllî Kâideler: Suyûtî ve İbn Nuceym'in el-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserleri Özelinde:*

İdris Cebeci, *Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi, 2019 (143s.)*

Cebeci, çalışmasını iki bölümde ele almaktadır. Birinci bölümde Suyûtî ve İbn Nüceym'in biyografisi ve eserleri hakkında bilgi verdikten sonra el-Eşbâh kitaplarının genel muhtevası hakkında özet bilgi sunmaktadır. İkinci bölümde ise kavâid edebiyatı literatürü hakkında özet bilgi verdikten sonra beş temel küllî kâide ile Hanefî ve Şâfiîler arasında ittifak edilen yirmi beş kâideyi ele alarak mukayese ederek açıklamaktadır.

2.7.4. *Kavaid-i Külliyyenin Oluşumu Çerçevesinde İbn Nüceym ile Suyuti'nin el-Eşbah ve'n-Nezair'lerinin Karşılaştırılması*

Rasim Haner, *Yozgat Bozok Üniversitesi, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İslâm Hukuku Bilim Dalı, Doktora tezi-devam ediyor.*

2.7.5. *İbn Nüceym'in el-Eşbâh ve'n-Nezâir Adlı Eserinde Örf Dair Görüşleri* **Abdülkadir Şanalmuş,** *Diyanet İlmi Dergi [Diyanet İşleri Reisiği Yıllığı], 2017, cilt: LIII, sayı: 4, s. 123-149.*

Şanalmuş, makalesinde İbn Nüceym'in *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünde yer alan altı küllî kâideden örf dair olan "el-âdetü muhakkemetün" kâidesini ele alarak İbn Abidin ve Hamevî'nin de görüşlerine yer vererek mukayeseli bir örf teorisi ortaya koymaya çalışmaktadır.

2.7.6. *Tenvîrü'l-Ezhân ve'd-Damâir fî Şerhi'l-Eşbâh ve'n-Nezâir.*

Celeb Muslibuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî (ö. 1025/1616)

Eser üzerine iki kişi doktora tezi hazırlanmıştır. Bunlardan birisi Muhammed Ali Muhammed es-Sulihem, Melik Suud Üniversitesi, 2011, eserin başından *kitâbü'l-kefâlenin* sonuna kadar; diğeri ise Muhammed b. Abdeh b. Hasir Avvâf Hamdi, Melik Suud Üniversitesi, 2009, *kitâbü'l-kadâ'* kısmından kitabın sonuna kadar kısmın tahkîkini tamamlamışlardır.

2.7.7. *Tevfîku'l-Îlâh fî Şerhi Fennin mine'l-Eşbâh*

Sünbülzâde Mehmed el-Mar'aşî, (ö. 11??/17??)

Eser üzerine 2016 senesinde Ahmed Derviş Müezzin tarafından tahkik çalışması yapılmış, Noya Medya Yayınevi tarafından 2017'de Kahramanmaraş'ta basılmıştır. Eserin dirase *kısmında müellif hakkında* verilen bilgiler yeterli değildir.

2.7.8. *Umdetü'n-Nâzir 'ale'l-Eşbâh ve'n-Nezâ'ir*

Ebussuûd Muhammed b. Ali el-Hüseynî (ö. 1172/1759):

Eser üzerine yüksek lisans tezi olarak kısmî tahkik çalışması yapılmıştır. *el-Eşbâh*'ın birinci bölümünün *el-kavâid* bölümünde yer alan altı temel kaideden üçüncüsü olan *el-yakîn lâ yezûlü bi's-şekk* kaidesinin tahkikinden ibarettir. Bu çalışma Ezher Üniversitesinde Abdülkerim Câmûs b. Mustafa tarafından 2006 senesinde tamamlanmıştır.

2.7.9. *et-Tahkîkü'l-Bâhir Şerhu'l-Eşbâh ve'n-Nezâir*

Hibetullah et-Tâcî, Muhammed b. Muhammed (ö. 1224/1809)

Eser üzerine yüksek lisans tezi olarak kısmî tahkik çalışması yapılmıştır. Bu çalışma eserin başından itibaren ilk üç kâidenin yani *lâ sevâbe illâ bi'n-niyye*, *el-umûru bi-makâsıdihâ* ve *el-yakîn lâ yezûlü bi's-şekk*'in tahkikinden ibarettir. Eserin birinci cildinde *el-kavâid* bölümünde yer alan bu kâidelerin tahkiki Müslim b. Behey b. Muhammed el-Fezzî el-Cuhanî tarafından Medine İslâm Üniversitesi Şeriat Fakültesinde 2009-2010 senesinde doktora tezi olarak hazırlanmıştır.

2.7.10. ‘Umdetü Zevî’l-Basâir li-Halli Mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-Nezâir

Pîrîzâde İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed (ö. 1099/1687)

Eser üzerine bir neşir (2016), bir de doktora tez çalışması (2019) yapılmıştır. Neşir, İbn Nüceym’in *el-Eşbâh*’ı ile birlikte iki cilt halinde Saffet Köse ile İlyas Kaplan’ın ortak çalışması olarak İrşad kitapevi tarafından 2016 yılında yayınlandı. Bu eser üzerine Mahmut Samar tarafından İslam Hukuku Dergisinde kitap tanıtımları kısmında bir değerlendirme yazısı kaleme alınmıştır.¹³⁶ Eseri hazırlayanlar mukaddime kısmında eseri neşrederken yöntem olarak sadece İstanbul kütüphanelerinde bulunan nüshalar içerisinde dört tanesini esas alarak çalışmaya başladıklarını, bunu yaparken herhangi bir nüshayı esas almadıklarını, dört nüsha üzerinden ortak bir metin inşa ederek neşrettiklerini belirtmektedirler. Ayrıca giriş kısmında müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler ile eserin yazma nüshalarına ait örnek sayfalar yer almaktadır.

Diğer bir çalışma ise, Pîrîzâde’nin ‘Umdetü Zevî’l-Basâir li-Halli Mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-Nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tablîli adıyla Necmettin Azak tarafından yapılan doktora tezidir. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Eşbâh ve nezâir edebiyatı ve tarihine, ikinci bölümde el-Eşbâh üzerine yapılan çalışmalara, üçüncü bölümde Pîrîzâde’nin eserinin tahkik ve tahliline yer verilmektedir. İki mukabele olmak üzere toplamda sekiz nüshaya yer verilmekte, Pîrîzâde’nin eserinin tamamı tahkik edilmektedir.¹³⁷

Sonuç

Mezheplerin teşekkülü sonrası fûrû-ı fikhın ilkesel bakış açısıyla fakîhler tarafından ele alınarak üretilen fikhî bilgilerin zaman içerisinde geliştirilmesiyle oluşan kavâid edebiyatını bir çatı altında bir araya getirme düşüncesi eşbah ve nezâir türünün temellerini oluşturmuştur. Eşbâh ve nezâir türü eserler, ilk defa Şâfiî fakîhleri tarafından fikh ilmine kazandırılmış ve geliştirilmiştir. İbn Nüceym bu türe ait yazımı devam ettirmiş, Hanefî mezhebi usûl ve furû’u ile bunu şekillendirerek daha da sis-

136 Mahmut Samar, “Pîrîzâde, ‘Umdetü zevî’l-besâir li halli mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-nezâir”, *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 28 (2016), 617-620.

137 Detaylı bilgi için bk. Azak, *Pîrîzâde’nin Umdetü zevî’l-basâir li-halli mühimmâti’l-Eşbâh ve’n-nezâir Adlı Eserinin Tahkik ve Tablîli*.

tematik hale getirmiştir. İbn Nüceym her ne kadar sistem yönüyle Sübkî'nin eserini kendisine referans aldığını ifade etmiş olsa da, Suyûtî'den daha çok istifade ettiği içerik karşılaştırmalarında görülmektedir.

İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i üzerine şerh, haşiye, ta'lîka, tertîb, risâle, manzûme, terceme, tetimme şeklinde birçok çalışmanın İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde Mısır, Dımaşk, Mekke, İstanbul, İzmir, Maraş, Kırşehir vb. yapıldığı görülmektedir. Bibliyografya ve yazma eserlerine ulaşabildiğimiz kadarıyla tespit edebildiğimiz bu sayı, kırk beşe kadar çıkmaktadır. Türlerine göre sınıflandırmada; şerh-hâşiye yirmi dört, ta'lîka beş, tertîb altı, risâle altı, manzume iki, tercüme ve tekmile ise birer adet olduğu tespit edilmiştir. Bu kırk beş eserden otuz iki tanesine bilfiil ulaşılmış, özet bilgi verilmiş, geri kalan on üç eser ile ilgili sadece bibliyografya bilgileriyle yetinilmiştir.

Bu eserlerden bazıları gerek Osmanlı döneminde gerekse günümüzde çeşitli baskılarının yapıldığı; bunlardan bir kısmının müstakil, bir kısmının da kitap içerisinde risale formatında yayınlandığı tespit edilmiştir. Buna göre baskısı yapılan eserler on tane olup dördü risale, beşi şerh/haşiye ve bir tanesi de tertîbtir.

el-Eşbâh'ın en kapsamlı şerh/haşiyelerinden dört tanesinin akademik çalışmalara tez konusu olduğu; biri yüksek lisans diğer üçü ise doktora tezi olarak hazırlandığı tespit edilmiştir. Ancak bu çalışmaların bazıları eserin tamamından ziyade belli kâidelerin tahkiki şeklinde kısmî çalışma olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Yüksek lisans tezi olarak hazırlanan *Umdetü'n-nâzir*'in sadece bir kâidesi, doktora tezi olarak hazırlanan *et-Tabkîku'l-bâhir*'in ise sadece üç kâidesi tez konusu olarak hazırlanmıştır. Yine doktora tezi olarak *Tenvîru'l-ebhân* iki kişi tarafından hazırlanırken *Umdetü zevi'l-basâir* ise bir kişi tarafından hazırlanmıştır.

el-Eşbâh'ın içeriğinin yedi bölümden oluştuğu, bunlardan kavâide konu olan kısımların ilk üç bölümü kapsadığı; birinci bölümün külli kâideleri, ikinci bölümün dâbıtları ve üçüncü bölümün cem ve farkları kapsadığı bilgisini hatırlayıp eser üzerine yapılan çalışmaları da bu bağlamda ele aldığımızda; kimi çalışmaların eserin bütün bölümlerini kapsadığını, kimileri de birkaçını ya da bir tanesini, hatta bazen bu çalışmalarda bir kâide yahut bir meseleyi ele aldıklarını görmekteyiz.

el-Eşbâh üzerine yapılan çalışmaların içerik hacimlerinin türüne göre değişiklik gösterebileceğini, bir varak ile bin küsür varak arasında olduğu karşımıza

çıkılmaktadır. Nitekim tercüme, şerh/haşiye çalışmaları hacim olarak en fazla yeri kapladığını, risale ve ta'lika türündeki eserlerin ise en az hacme sahip olduklarını söyleyebiliriz.

el-Eşbâh üzerine yapılan çalışmalar, İbn Nüceym'in vefatından kısa bir süre sonra -henüz yirmi yıl geçmeden- başlamış, bir asır gibi bir zaman içinde Mısır, Flistin, Mekke, Dımaşk, İstanbul, Kırşehir, İzmir, Maraş, Kırım, Keşmir vb. bölgelerde giderek artmıştır. Eser üzerine yapılan çalışmaların en fazla hicrî XI. asırda olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla XIII, XII, X ve XIV. yüzyıllar takip etmektedir.

Kaynakça

- Abdullah Ahdî, İbnü'l-Kâdî Ali b. el-Hüseyn es-Sinobî. *Tertîbü'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1410, 1a-219b.
- Alak, Musa. "Süleyman Sırrı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. EK-2/544-545. Ankara: TDV Yayınları, 2016.
- Azak, Necmettin. *Pîrîzâde'nin Umdetü zevî'l-basâir li-balli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir Adlı Eserinin Tabkik ve Tablîli*. İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *Hediyetü'l-ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-musannifin*. 2 Cilt. Beyrut: Darü't-Türâsî'l-Arabiyye, İstanbul 1951-Ofset baskı-, ts.
- Bağdâdî, İsmail Paşa. *İzâbü'l-meknûn fi zeyl-i ala Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Baktır, Mustafa. "Eşbâh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/456-457. Ankara: TDV Yayınları, 1995.
- Berzencî, Muhammed b. Resûl el-Hüseynî. *Îkâzu'l-inbâh li-fehmi'l-iştibâhi'l-vâki' l'ibni Nüceym fi'l-Eşbâh*. İstanbul: Millet Ktp., Feyzullah Efendi, 2154, 82a-86b.
- Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Celeb Muslihuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî. *el-İkdü'n-nazîm fi tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu, 336, 1a-59b.
- Celeb Muslihuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî. *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1567, 1a-484b.
- Celeb Muslihuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî. *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 381, 1a-310a.
- Celeb Muslihuddîn, Mustafa b. Hayreddîn er-Rûmî. *Tenvîrü'l-ezbân ve'd-damâir fi şerhi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 533, 1a-256b.
- Ebussuûd, Muhammed b. Ali el-Hüseynî. *Umdetü'n-nâzir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, 183, 1a-339b.
- Gedûzî, Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Muhammed. *Müfâdü'l-Eşbâh*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Ktp., 3892, 1a-286a.
- Güleç, Hasan. "Ahîzâde Abdülhalim Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/548. Ankara: TDV Yayınları, 1988.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed. *Ğamzu 'uyûni'l-basâir şerhu kitâbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1. bs., ts.
- Hamevî, Ahmed b. Muhammed Mekki. *el-'Ukûdü'l-bisân fi kavâ'idi mezhebi'n-Nû'mân*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 362, 12b-14b.

- Hamevî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *Ğamzu 'uyûni'l-basâ'ir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 742, 1a-438b.
- Hayâtî, Ahmed Efendi. *Tuhfe Şerhi Hayati=Şerhü't-Tuhfeti'l-manzûmeti'd-dürriyye fi lugati'l-Farisiyye*. Kostantiniye: Matbaa-i Âmire, 1251.
- Hîş Halil, Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî. *Tertîbü'l-Eşbâh*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kaside-cizâde, 251, 1a-265b.
- Hîş Halil, Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî. *Tertîbü'l-Eşbâh*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Çelebi Abdullah, 89, 1a-262b.
- Hîş Halil, Muhammed er-Rûmî el-Kalembekî. *Tertîbü'l-Eşbâh*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, 329, 1a-205b.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Mecmû'atü resâili İbn Âbidîn*. 2 Cilt. Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, ts.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dımaşki. *Nüzbetü'n-nevâzir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. thk. Muhammed Mutî' el-Hâfiz. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1983.
- İbn Gânim el-Makdisî, Nureddîn Ali b. Muhammed. *Hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 628, 19a-278b.
- İbn Habîb el-Gazzî, Şerefuddîn b. Abdülkâdir. *Tenvîru'l-basâir 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 853-3, 17a-208a.
- İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim. *el-Eşbâh ve'n-nezâir (nşr. Muhammed Mutî' el-Hâfiz)*. 1 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1. bs., 1983.
- İbn Zahîre, Ali b. Cârullah b. Zahîre. *Ta'likâ 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, 744-1, 1a-64b.
- İpekten, Haluk. "Azmiâde Mustafa Hâleti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/348-349. Ankara: TDV Yayınları, 1991.
- İpşirli, Mehmet. "Çivizâde Mehmed Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/347-348. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- İzmirî, Ali el-Müderriş. *İbrâzü'd-damâir fi tertîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 541, 1a-272a.
- Kallek, Cengiz. "İbn Gânim, Nureddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/503-504. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Karabeyzâde, Mehmed Emîn b. Osman Kazasker. *İkdu'd-dürer ve'l-cevâbir nakdü'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Yahya Tevfik Efendi, 445, 1a-28b.
- Karaçelebizâde, Abdülazîz Efendi. *Hallü'l-iştibâh an akdi'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 650, 1a-87a.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn (tsh. M.[ehmet] Şerefettin Yalçakaya, Kilisli Rifat Bilge)*. 2 Cilt. Ankara: Maârif Vekalet, 1941.

Azak, Kavâ'id-i Fıkhıyyede Bir Literatür İncelemesi: İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-Nezâir*'i ve Üzerine Yapılan Çalışmalar

- Kaya, Nevzat. "Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/381-383. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemül-müellifin: Terâcîmu musannifil-kütübil-Arabiyye*. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1993.
- Keşmîrî, Muhammed Enver Şah. *et-Tasrîhu bimâ tevâtare fi nüzüli'l-mesîh*. thk. Abdülfettah Ebû Ğudde. Halep: Mektebetü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1. bs., 1965.
- Kılıç, Muharrem. "Timurtaşî, Sâlih b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 41/189. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Kırîmî, Abdülbâkî b. Sa'îd b. Şa'bân. *Hâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. Saraybosna: Gazi Hüsrev Bey Ktp., Saraybosna, 244, 1a-88b.
- Kırşehrî, Muhammed b. Veli b. Resûl. *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Atıf Efendi, 844, 1a-408a.
- Koca, Ferhat. "İzmîrî, Mevlânâ Mehmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/529-530. Ankara: TDV Yayınları, 2001.
- Köse, Saffet - Kaplan, İlyas. *Umdetü zev'il-basâir li-balli mübimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: İrşad Kitapevi, 2016.
- Kurtuluş, Rıza. "İbn Zahîre". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Muhammed Ebü'l-Feth el-Hanefî. *İthâfî'l-ebşâr ve'l-basâir bi-tebvîbi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mehmet Sefayihî, 324, 1-538.
- Muhibbî, Muhammed Emin b. Fazlullah b. Muhibbillah ed-Dımaşkî. *Hulâsatü'l-eser fi a'yâni'l-karni'l-hâdî aşer*. 4 Cilt, ts.
- Nablusî, Abdulġânî b. İsmail ed-Dımaşkî. *Keşfü'l-batâir 'ani'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 724, 1a-160b.
- Nablusî, Abdulġânî b. İsmail ed-Dımaşkî. *Keşfü'l-batâir 'ani'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, 1150, 1a-191b.
- Özcan, Tahsin. "Pîrîzâde İbrâhim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/286-288. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Özel, Ahmet. "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19/292-293. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Pekcan, Ali. "Remlî, Hayreddin b. Ahmed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/563-564. Ankara: TDV Yayınları, 2007.
- Pîrîzâde, İbrahim b. Hüseyin b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Bîrî. *Umdetü zev'il-basâir li-balli mübimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Mehmed Nuri Efendi, 69, 1a-195b.
- Remlî, Hayredin b. Ahmed b. Ali el-Uleymî. *Nüzhetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Damat İbrahim Paşa, 513-2, 113a-173b.

- Samar, Mahmut. "Pîrîzâde, 'Umdetü zevi'l-besâir li halli mühimmâti'l-Eşbâh ve'n-nezâir". *İslam Hukuku Araştırmalar Dergisi* 28 (2016), 617-620.
- Sırrı, Süleyman. *Îzâbü'l-Eşbâh*. İstanbul: Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddîn Efendi, 3963-3967, 1-2398.
- Sinanoglu, Mustafa. "Hamevî, Ahmed b. Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/456-457. Ankara: TDV Yayınları, 1997.
- Sünbülzâde, Muhammed Maraşî. *Tevfikü'l-ilâh fi şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 953, 1a-172a.
- Sünbülzâde, Muhammed Maraşî. *Tevfikü'l-ilâh fi şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Nuruosmaniye, 1566, 1a-159a.
- Sünbülzâde, Muhammed Maraşî. *Tevfikü'l-ilâh fi şerhi fennin mine'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hasan Hüsnü Paşa, 413, 1a-132a.
- Tâcî, Muhammed Hibetullah b. Muhammed. *et-Tabkîkû'l-bâhir şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hafid Efendi, 53, 1a-325b.
- Timurtaşî, Salih b. Muhammed el-Gazzî. *Zevâbiru'l-cevâbiri'n-nedâir bâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Laleli, 945, 1a-285a.
- Timurtaşî, Salih b. Muhammed el-Gazzî. *Zevâbiru'l-cevâbiri'n-nedâir bâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Murad Molla, 800, 1a-209a.
- Timurtaşî, Salih b. Muhammed el-Gazzî. *Zevâbiru'l-cevâbiri'n-nedâir bâşiye 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, 713, 1a-322a.
- Tûrî, Ali b. Abdullah el-Hanefî. *Zebîratü'n-nâzır fi'l-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, 466, 1a-119a.
- Zeyrekzâde, Muhammed b. Muhammed el-Hüseynî. *Şerhu'l-Eşbâh ve'n-nezâir*. İstanbul: Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, 337, 1a-112b.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lâm: Kâmûsu terâcîmi li-eşberi'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-Arabi'l-müsta'ribîn ve'l-müsteşrikîn*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melâyin, 15. bs., 2002.

A Literature Review in Qawâ'id al-Fiqhiyyah: *al-Ashbāh wa al-Nazā'ir of Ibn Nujaym And Related Works*

Ph. D. Necmettin Azak

The first legal maxims in the qawaid literature of the Islamic law were formulated by Hanafi jurists. But it cannot be said that their contribution to the formation and development of sub-disciplines in this literature is as much as other fiqh schools. During the period of development (between the seventh and tenth centuries of Hijrah), Shafii jurists made the greatest contribution to the field in terms of independent works, followed by the Maliki jurists. The works titled as *al-Ashbāh wa al-Nazā'ir* were first written by Shafii jurists and also developed by them. The development of this type started with Ibn al-Wakil, one of the Shafii scholars, in the eighth century of Hijrah was finally completed by Ibn Nujaym, one of the Hanafi scholars. In this period, the only book written and titled *al-Ashbāh wa al-Nazā'ir* in the Hanafi school is the work of Ibn Nujaym.

This study consists of two parts. The first is the introduction of Ibn Nujaym's work, named *al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*. The second is related works on it. The book of *al-Ashbāh* of Ibn Nujaym consists of seven chapters. The first chapter (al-qawā'id) includes the legal maxims of Islamic law. The second chapter (al-dawābit) is a legal principle that is valid only for one subject of fiqh. The third chapter (al-jam' wa al-farq) is the gathering of similar ones in terms of provision and the separating of different ones. The fourth chapter (al-algaz) is the questions and answers about the Islamic law developed in riddle format to improve the fiqh experience. The fifth chapter (al-hiyal) is to find solutions within the law by avoiding direct obeying with Islamic law in difficult situations. The sixth chapter (al-furūq) is similar in form but have different injunctions. The seventh chapter (al-hikāyāt wa al-murāsālāt) is including sections related to fiqh issues from the life stories of prominent jurists of the Hanafi school.

In the second part of the study, the literature formed around Ibn Nujaym's *al-*

Ashbāh was examined by searching from bibliographies and library indexes, especially manuscripts. These works were grouped and classified as commentary (sharh), gloss (hashiyya), supergloss (ta'liqa), poem, treatise, tertīb and Ottoman translation. In addition, brief information about these studies and necessary revisions were given, and manuscripts/printed books were cited as references.

As far as we can find from bibliographies and manuscripts, the number of works related to *al-Ashbāh* reaches up to forty-five. In classification according to their types, there are twenty-four commentaries, five in supergloss, six in tertīb, six in a treatise, two in poem, one in Ottoman translation and one in complement. Thirty-two of these forty-five works were actually accessed, summary information was given, and only bibliographic information about the remaining thirteen works was contented with. It has been determined that some of these works were published both in the Ottoman period and today in various editions, and some of them were published in a separate book or booklet format. There are ten works published accordingly. Four of them are treatises, five are commentaries and one is tertīb.

In addition, it was determined that four of commentaries related to *al-Ashbāh* were the subject of academic studies, one of them was prepared as a master's thesis and the other three as a doctoral thesis. However, it is seen that some of these studies were carried out as a partial study in the form of the investigation of certain chapters rather than the entire work. Only one qāide (legal principle) of *'Umdah al-Nāzīr*, which was prepared as a master's thesis, and only three qāide of *al-Tabqīq al-bāhir*, which was prepared as a doctoral thesis, were prepared as thesis subject. *Tanwīr al-Azbān* was prepared by two people as a doctoral thesis. *'Umdah Zawī al-Basā'ir* was prepared by one person.

The studies related to *al-Ashbāh* started shortly after the death of Ibn Nujaym, and has increased in regions, Egypt, Palestine, Mecca, Damascus, Istanbul, etc. within a century. It is seen that the most works related to *al-Ashbāh* are in the eleventh century. This is respectively followed by the thirteenth, twelfth, tenth and fourteenth centuries.

The list of works related to *al-Ashbāh* is shown below. We have grouped and classified as commentary (sharh), gloss (hashiyya), supergloss (ta'liqa), poem, treatise, tertīb, Ottoman translation, not accessible to manuscript copies for the convenience of researchers. These are:

1. Commentary and gloss:

1.1. *Sharh al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Zayrakzâdah Muhammad ibn Muhammad al-Husayn (d. 1003/1595).

1.2. *Zakhîrah al-Nâzir fi al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Ali al-Türî, Ali ibn Abdullah al-Hanafi (d. 1004/1595).

1.3. *Hashiyah al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: İbn Ğānim al-Maqdisi, Nuraddin Ali ibn Muhammad (d. 1004/1596).

1.4. *Tanwîr al-Basâ'ir 'alâ al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: İbn Habîb al-Ghazzî Sharafuddin ibn Abdulqadir (d. 1005/1597).

1.5. *Hashiyah 'alâ al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Ali ibn Jârullah ibn Zakhirah al-Hanafi al-Macci (d. 1010/1601).

1.6. *Tanwîr al-Azbân wa al-Dhamâir fi Sharh al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Jalab Muslihuddin Mustafa ibn Khayraddin al-Rûmî (d. 1025/1616).

1.7. *Zawâbir al-Jawâbir al-Nadhâ'ir 'alâ al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Timurtâşi, Salih ibn Muhammad al-Ghazzî (d. 1055/1645).

1.8. *Hall al-Ishtibâh 'an 'Akd al-Asbbâh*: Karaçalabizadah Abd al-Aziz Afandi (d. 1068/1658).

1.9. *Nuzbah al-Nawâzir 'alâ al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Khayraddin al-Ramlî, Ahmad ibn Ali al-Ulaymi (d. 1081/1671).

1.10. *'Umdah Zawi al-Basâ'ir li-Halli Muhimmât al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Pîrîzadah, İbrahim ibn Husayn ibn Ahmad (d. 1099/1687).

1.11. *Ğamz 'Uyûn al-Basâ'ir 'alâ al-Mahâsin al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Hamawî, Shehâbüddin Ahmad ibn Muhammad (d. 1098/1687).

1.12. *Kashf el-Hatâ'ir 'an al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Nablûsî, Abd al-Ghānî ibn İsmail al-Dımashqî (d. 1143/1730).

1.13. *Sharh al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Kırshahrî, Muhammad ibn Wali ibn Rasûl (d. 1185/1752).

1.14. *'Umdah al-Nâzir 'alâ al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Abu al-Su'ûd Muhammad ibn Ali al-Husayn (d. 1172/1759).

1.15. *Tawfik al-İlâh fi Sharh fann min al-Asbbâh*: Sunbulzâdah Muhammad al-Marashi (d.?)

1.16. *al-Tabqâq al-Bahîr Sharh al-Asbbâh wa al-Nazâ'ir*: Hibatullah al-Tâcî, Muhammad ibn Muhammad (d. 1224/1809).

1.17. *Hashiyah 'alā al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: al-Qirimī, Abd al-Bāki ibn Sa'īd ibn Shaban (d. ?)

1.18. *'Ikd al-Durar wa al-Jawāhir Naqd al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Karabayzādah, Muhammad Amin ibn Uthman (d. 1222/1807)

1.19. *Nuzhah al-Nawāzır 'alā al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Ibn Ābidin, Muhammad ibn Umar (d. 1252/1836).

2. Tertūb:

2.1. *Ibrāz al-Dhamā'ir fi tertīb al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Ali al-Mudarris Izmirī (d. ?).

2.2. *al-'Ikd al-Nazīm fi tertīb al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Jalab Muslihuddin, Mustafa ibn Khayraddin al-Rūmī (d. 1025/1616).

2.3. *Tertīb al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Hādī Shari'ah: Khish Halīl, Muhammad al-Rūmī al-Qalambakī (d. 1001/1592).

2.4. *Tertīb al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Abdullah 'Ahdī, Ibn al-Qadhī Ali ibn al-Husayn al-Sinobi (d. 1050/1641 after).

2.5. *Mufād al-Ashbāh*: Gadūsī Muhammad Afandi, Muhammad ibn Ahmad ibn Mustafa (d. 1253/1837).

2.6. *Ithāf al-Absār wa al-Basāir bi Tebwīb al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Muhammad Abu al-Fath al-Hanafī (d. 1294/1877).

3. Treatises

3.1. *Risālah fi Bayān Taqrīr 'Ibārah waqa'ah fi al-Ashbāh fi al-Muhādır wa al-Sijillah*: al-Hamawī, Shehābüddin Ahmad b. Muhammad (d. 1098/1687).

3.2. *Ikāz al-Inbāh li Fahm al-Ishtibāh al-Wāki' li Ibn Nujaym*: al-Barzanji, Muhammad ibn Rasul al-Husayn (d. 1103/1691).

3.3. *Sur'ah al-Intibāh li Masalah al-Ashbāh*: al-Nablūsī, Abd al-Ghānī ibn İsmail al-Dımashqī (d. 1143/1730).

3.4. *Raf' al-Ishtibāh an 'Ibārah al-Ashbāh*: Ibn Abidin, Muhammad ibn 'Umar (d. 1252/1836).

3.5. *Raf' al-Ishtibāh 'an Kalām al-Ashbāh*: Ilyaszādah, Khatib Khayraddin (d. 1290/1873).

4. Poems:

4.1 *al-'Uqūd al-Hisân fi Qawâ'id Madhab al-Nü'mân*: al-Hamawî, Shehâbüddin Ahmad b. Muhammad (d. 1098/1687).

5. Ottoman Translation:

5.1. *Izâh al-Ashbâh*: Sulayman Sırrî (1851/1930).

6. Not accessible to manuscript copies:

6.1. *Ta'likah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Çiwizâdah, Muhammad ibn Muhammad (d. 995/1586).

6.2. *Ta'likah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Qinalizâdah, Ali ibn Amrullah (d. 998/1589)

6.3. *Hashiyah/Ta'likah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Akhizâdah, Abd al-Halim ibn Muhammad al-Rûmî (d. 1013/1604).

6.4. *Ta'likah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Abu al-Mayâmin, Mustafa ibn Ali al-Kostantini (d. 1015/1606).

6.5. *Ta'likah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Azmizâdah Khalati, Mustafa ibn Muhammad (d. 1040/1641).

6.6. *Risâlah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Ardabili, Ishaq ibn Ahmad (d. 1055/1645).

6.7. *Nazm al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Ibn Kâzım Albân, Abdullah ibn Muhammad al-Halabi (d. 1096/1684).

6.8. *Kashf al-Sarâir 'an al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: al-Qufayri, Muhammad ibn 'Umar ibn 'Abd al-Qâdir (d. 1130/1717).

6.9. *Kashf al-Ishtibâh fi Sharh al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Khatib Battal, Hasan ibn Ali al-Qaysari al-Rûmi (d. 1181/1767).

6.10. *Sharh al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Abu al-Fath al-Dımashqi, Uthmân ibn Abdullah (d. 1214/1799).

6.11. *Takmilah 'alâ al-Ashbâh wa al-Nazâ'ir*: Ibn Bâli, Muhammad Amin ibn Ali (d. 1220/1805).

6.12. *Hashiyah al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: al-Qashmiri, Muhammad Anwar Shah (d. 1352/1933).

6.13. *Sarh al-Ashbāh wa al-Nazā'ir*: Muhammad ibn Khālid al-Ansari (d. 1364/1945).

Keywords: Ibn Nujaym, al-Ashbāh wa al-Nazā'ir, fiqh, legal maxim, commentary, gloss, supergloss.